[illegible] Михайлов

Александър Папанчев

ПРЕДСЕДАТЕЛ НА ВЪРХОВНИЯ КАСАЦИОНЕН СЪД

A 949.72
П21

Едно престъпно царуване

БАЛКАНИЗДАТ

АЛЕКСАНДЪР ПАПАНЧЕВ
председател на
Върховния касационен съд

ЕДНО ПРЕСТЪПНО ЦАРУВАНЕ

ФЕРДИНАНД I
ЦАР НА БЪЛГАРИТЕ

ВТОРО ИЗДАНИЕ

СОФИЯ — 1946
Балканско издателство — О. О. Д-во

А 949-82
П21

Общинска читалищна
библиотека „Зора"
Сливен
Инв. № 196/2008

НЯКОЛКО ДУМИ КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ

Настоящето второ издание на тая книга не се различава по нищо от първото, което се появи в 1923 г., освен по правописа. Не направих в нея никакво изменение, допълнение или поправка, за да няма основание да се предполага, че дадената в нея преценка на събитията и на ролята на цар Фердинанд и неговите сътрудници е в нещо повлияна от хода на събитията от 1923 г. насам и от положението и условията, които се създадоха у нас след 9 септември 1944 г. Аз изтъквам и подчертавам това обстоятелство не, за да хваля моята предвидливост и смелост, а защото от събитията, които се разглеждат в нея, до днес се изминаха няколко десетилетия и те станаха вече история за днешното поколение. А на това поколение предстои да произнесе над тях своята историческа присъда. За да стори това, обаче, то трябва не само да познава тия събития, но и да знае, какво е било отношението на техните съвременници към тях. Това отношение не е от последно значение за историята. Обстоятелствата, които излагам в книгата и събитията, които последваха от 1923 г. насам ми дават основание да считам, че с дадената от мен преценка съм изразил не само моето, но и това на голямата част от съвремениците отношение към тия събития.

За да подпомогна, прочие, днешното поколение да вземе правилно историческо отношение към *големите събития, които се извършиха у нас през управлението на цар Фердинанд, основател на днешната ни царска династия, които събития завършиха с две една от друга по-големи и по-тежки национални и държавни катастрофи за България, правя това второ издание на книгата „Едно престъпно царуване.“*

София, юли 1946 г.

Авторът

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР

Задачата, която си поставям в тази книга, не е да дам едно пълно и изчерпателно изложение на всички ония факти и събития, които се извършиха през управлението на цар Фердинанда и които съпроводиха и ознаменуваха това управление. Тя се пише от съвременник и се предназначава също за съвременници, на които тия събития са добре известни. Моята цел е да спомня само по-важните от тях и да се опитам, до колкото ми позволяват силите, да проникна в техния смисъл, за да посоча и кои са причините за националния и държавен разгром на България. Зная добре, че за един съвременник е трудно, при такава една задача, да остане в строгите рамки на пълната историческа обективност и че една такава задача ще може много по-добре да бъде постигната от историята в лицето на бъдещите поколения. Но следва ли от това, че ние, съвременниците на тази тъжна историческа драма, която носи името Българска народна катастрофа, нейните непосредствени зрители и участници в нея, ще трябва да си наложим мълчание и да хвърлим върху близкото мрачно минало воала на забвението? — Това е невъзможно, защото това близко минало е днешна, а ще бъде и утрешна сурова и неумолима действителност и защото такова едно мълчание би било двойно по-престъпно от престъпната индеферентност и резигнация, които показахме в тия тъжни дни на нашата история.

Най-сетне отношението на съвременниците към едни тъй грамадни по своите размери, тъй неизмерими по своята дълбочина и тъй фатални по последствията си за един народ събития, не ще бъде от последно значение за бъдещия историк. Един ден, когато днешното поколение ще бъде изправено пред съда на българската история, тя ще иска да знае какво ние, съвременниците, сме мислили, как ние сме реагирали и каква е била и нашата присъда над виновниците за голямото нещастие, което сполетя народа и държавата ни.

Ето защо, не с претенции за една напълно безпристрастна и правилна т. е. историческа преценка, на която моментът, може би, не е още настъпил, а със съзнанието на един съвременник, който се стреми да се доближи до нея, ще се опитам, до колкото ми позволяват силите, да проникна в дълбокия смисъл на тия събития и да кажа своята дума за причините и виновниците на националния и държавен разгром, с който се завърши първия, четиредесет годишен период на нашата най-нова история.

София, Великден, 1923 г.

Авторът

ЕДНО ПРЕСТЪПНО ЦАРУВАНЕ

ЕДНО ПРЕСТЪПНО ЦАРУВАНЕ

УВОД

Годината 1919, която отбеляза края на всеобщата война, отбеляза също с най-резки граници края на един период от българската политическа история, който се започна най-щастливо в 1879 г. с възкръсването на българския народ за нов, свободен политически живот и се завърши най-трагично с пълния национален и държавен разгром на България. Този разгром се дължи на много и от различно естество причини, които, обаче, се намират в най-тясна връзка и зависимост помежду си. Едни от тези причини са били създадени от самите нас, били са резултат на нашата собствена национална воля, а други са възникнали и са се развили вън от нас и мимо нас. Но и някои от тези последните са могли да действуват и да окажат своето зловредно влияние върху съдбините на нашата страна пак чрез самите нас. Нашето към тях отношение е, което е обусловило в най-голяма степен отрицателното влияние, което те са оказали върху развитието на нашия национален живот.

В една страна, обаче, като нашата, с най-демократически нрави и с най-демократически политически институти, в това число едно най-напълно проведено всеобщо изборно право, една най-съвършена пропорционална изборна система, еднокамарна законодателна система и парламентарно управление, като собствена на страната воля се презумира тази на целокупния народ. Народът е, следователно, който се презумира, че твори живота и съдбините на своята страна, и той е, който би трябвало да носи пред историята и пред Бога отговорността за бедите и нещастията, които връхлетяват неговата страна. Разсъждавайки така, бихме могли да кажем à priori, че виновник за разгрома на България не може да бъде никой друг, освен българския народ.

Такъв един извод, обаче, би бил една велика историческа неправда; той би се намерил в найпълно противоречие с прясната още наша действителност. Защото никой не може да отрече, че през тия четиридесет и четири години, които ни делят от нашето освобождение, българският народ даде непосилни материални жертви, за да закрепи извоюваната си свобода и за да гарантира по-нататъшното свободно политическо съществувание на своята страна; че той положи непрекъснат труд и усилия, за да създаде своето национално благосъстояние; че той прояви свръхчовешки усилия, които удивиха света и даде стотици хиляди кръвни жертви, за да постигне своето племенно обединение. Факт, също така безспорен, който не е убегнал на много чужди наблюдатели, е, че българският народ в своето цяло в най-големите и решителни епизоди на своя национален живот, през целия този четиридесет годишен период, е имал винаги най-трезво схващане върху всички ония проблеми, от разрешението на които е зависела неговата съдба.

Как стана тогава, че всички тия негови усилия не само отидоха напразно, но и доведоха до фактическото загубване на неговата икономическа и политическа самостойност, до пълното разорение на неговото материално благосъстояние и безвъзвратното, може би, осуетяване на неговите най-легитимни национални аспирации и идеали? Защо, след като се бе за миг приближил до тях, той изведнаж се сгромоляса и видя самото свое съществувание застрашено? Защо най-сетне в един най-решителен момент на българската, европейската, общочовешката история, при тъй скъпо заплатените уроци на току-що преживяното минало, едно тъй благоприятно и щастливо стечение на обстоятелствата, каквото рядко се случва в живота на един народ и каквото настъпи за България с обявяването на Европейската война, бе проиграно, като се зае към него едно така неестествено, тъй несъгласно с интересите на нацията становище? И как можа тъй явната и несъмнена негова воля да се изврати до такава степен, че най-противните на неговите жизнени интереси дела да бъдат облечени във външната, привидна форма на легалността?

Отговорът на всички тия въпроси трябва да подирим преди всичко във вътрешното управление на България през това време; но не в онова управление, което по един най-ясен и категоричен начин осветяваше основния закон на страната, а в онова, което фактически се упражняваше. Него трябва ние да познаваме с всичките му недостатъци и слабости, неговите фактори и тяхната степен на участие в него трябва ние да знаем, за да си обясним и истинските причини на преживените скръбни събития. Но недостатъците и слабостите на вътрешното управление не се дължат на дейността на едно само лице, колкото силно и злотворно да е то, на грешките и заблужденията на една само политическа партия или на несъвършенствата и недзъите на една само политическа институция. Неговите фактори са многобройни и различни. Държавният глава, правителството, представителното събрание, интелигенцията, политическите партии, народните водачи и самият народ са фактори от първостепенна важност и значение. Техните грешки, заблуждения и престъпления в управлението на страната, тяхната степен на влияние върху него трябва да се изтъкнат, за да се види где лежи огромната и страшна отговорност за голямото и незаслужено нещастие, което връхлетя българския народ и неговата държава.

Между многото тия фактори, обаче, има един, чиято роля е била доминираща и минава като червена нишка през по-голямата част на този период от политическия живот на България. Той е държавният глава, носителят на монархическата власт в страната от 1887 до 1918 г. — Фердинанд I, царят на българите.

Да обясним каква е била ролята на този, именно, най-важен според нас, фактор в политическия живот на България до 1918 г. и да преценим тази негова роля от гледна точка на интересите на българския народ и българската държава — това ще бъде предмет на по-нататъшното ни изложение.

I

ОСВОБОЖДЕНИЕТО
И
ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ

Събитието, което преди четиридесет и четири години възкреси българското племе за нов, свободен политически живот, го завари в едно твърде тежко и опасно положение. Тежките условия на турското петвековно политическо робство и на гръцкото духовно иго бяха премахнали и найелементарните условия за едно общокултурно развитие, а ревностно и системно провежданите от покровителствуваната от турската власт гръцка цариградска патриаршия планове заплашваха да унищожат окончателно и последните останки на нашата национална култура. Пламъкът на българското национално съзнание беше започнал да гасне и едва още мъждееше из тъмните монашески килии. Но, ако въпреки това, българското племе не бе съвършено затрито, ако то не изчезна напълно, това се дължи на обстоятелството, че политическите господари на българската земя бяха съвършено чужди нам по религия, по език, по култура. Грамадната турска маса беше крайно непросветена, невежествена и некултурна. Ней липсваха асимилационни средства и способности. Сама тя не можеше да унищожи напълно нашата, макар и примитивна, но обособена славянска култура, защото нямаше една по-висша такава, с която да я замести. Турското робство бе, наистина, крайно тежко и непоносимо за отделния индивид, но за цялото, за племето то не бе опасно. Когато, обаче, впоследствие към него дойде и гръцкото духовно иго, положението на българското племе започна да става твърде тежко и дори отчаяно. Не същото бе положението на другите поробени славянски народи, на чието робство всеобщата война тури край: поляци, чехи, хървати и др. Те живееха в сърцето на Европа, намираха се в най-близки материални и духовни връзки със свободните и културни народи на Запада, имаха една просветена и високообразована интелигенция, разполагаха с най-мощни средства за просвета и се радваха на една твърде богата национална, материална и духовна култура, която отстраняваше и най-малката опасност и възможност за тяхното асимилиране от господствуващите нации. Всички тези гарантиращи националното самосъхранение на един народ условия нам липсваха и ето защо нашето племенно съществуване грозеше най-сериозна опасност. Но ако тя бе избегната, то се дължи най-вече на това, че дойде навреме събитието, което ни изтръгна из под страшното гръцко иго и осуети по този начин злокобните планове на гръцката цариградска патриаршия. И ето защо няма в българската история събитие по-велико и от по-съдбоносно за българското племе значение, отколкото бе руската освободителна война през 1877—78 г., която спаси като по чудо българския народ от окончателно затриване и го извика към нов свободен национален живот и развитие.*)

---

*) Намериха се, обаче, българи: „татаро-българи“, „реномирани поети“ и „реални политици“ не само да подценяват значението на това събитие, но и да твърдят, че руските

На така освободения народ предстоеше една извънредно сериозна и трудна задача — да пристъпи към своето политическо организиране, към изграждането съвсем изново на своята държава. За тази цел той трябваше преди всичко да положи нейните основи, да изработи нейната конституция т. е. политическата си светиня, политическото си евангелие, което да определи формата на държавата, правата, свободите и задълженията на гражданите и начина на нейното вътрешно управление. Свиканото за тази цел в 1879 г. в Търново Учредително събрание изпълни най-бляскаво тази задача. Две сили, представляващи две противоположни социални тенденции, се намериха лице срещу лице. Това бяха от една страна малката консервативна група, състояща се от владици и синове на български чорбаджии, а от друга страна — пропитата с дух на идеализъм и либерализъм млада българска интелигенция, около която се създаде едно мощно либерално движение в страната. Това движение роди голямата либерална партия на чело с П. Р. Славейков, П. Каравелов и Др. Цанков, която партия бе почти целия ентусиазиран български народ. Дългите и разпалени борби на тези две сили дадоха в резултат една крайно либерална и демократическа конституция на страната. Като основен крайъгълен камък на тази конституция легна свещеният, възвестен още преди 135 години от Великата френска революция, принцип на народния суверенитет, на народното върховенство. Както самият начин на създаване на конституцията, тъй и нейният ясен и категоричен текст доказват по един

освободителни войни, които държаха буден и ободряваха гаснещия ни национален дух, са били едно голямо зло за нашия народ.

изключващ всякакво съмнение начин, че върховната публична власт в страната принадлежи напълно и изцяло на целокупната нация и че не може да принадлежи освен само ней, защото народният суверенитет е неделимо, неотчуждаемо и непогасимо право на един народ да си бъде сам господар, да разполага сам със съдбините си*). Върху базата на този принцип се създадоха редица най-демократически политически институти, като всеобщо равно изборно право, еднокамарна законодателна система, политическа отговорност на министрите пред представителното събрание и др., които в своята съвокупност дадоха на страната едно конституционно-парламентарно управление, каквото имаха най-демократическите и най-напреднали народи на Европа. Без съмнение, ролята, която тази конституция отреждаше на държавния наследствен глава, не беше от най-незначителните. Без да притежава върховната суверенна власт, той трябваше да бъде нейния най-висш орган, в чиито ръце се съсредоточава упражнението на атрибутите на тази власт, а именно: на изпълнителната власт — чрез министрите, на законодателната — направо и ведно със законодателното събрание и на съдебната — чрез съдебните места и лица. Но начинът, по който тия три власти се упражняват при конституционно-парламентарното управление, едно от условията на което е тяхното разграничение, ако не пълно разделяне, изключва напълно тяхното безконтролно, безотговорно, изобщо неограничено и произволно упражнение от когото и да било. С една дума Търновската конституция установи едно най-либерално и демократическо управление в България.

---

*) Това ясно и категорично положение на нашата конституция е било не веднаж оспорвано от отделни лица и партийки, които за своето съществувание са черпили сила във всесилието на короната. Това опасно заблуждение се мъчеше да насажда и органът на „младо-либералната“ партия на г. Тончев в „Св. слово“, но добър отговор на времето му даде г. Д-р Киров в сп. „Демократически преглед“.

Но би било една непълнота, ако премълчим факта, странният на пръв поглед факт, че този либерален и демократичен характер на нашата конституция се дължи твърде много на нашата деспотическа освободителка, чийто представител в България, върховният комисар княз Дондуков-Корсаков представи на Учредителното събрание изработения под неговия надзор и одобрен, с малки изменения, от руския император Александър II проект за Органически устав на българското княжество. Обяснението на този исторически факт трябва да се търси преди всичко в желанието на Русия да гарантира не само участието, но и решителното влияние на силно привързания й и дълбоко проникнат от чувството на благодарност и признателност към своята освободителка български народ в управлението на държавата, за да се осуети по този начин всеки възможен опит на бъдещите държавни глави на младото българското княжество да направят от него едно оръдие за постигане на цели, чужди на неговите интереси, на интересите на неговата освободителка и, изобщо, на интересите на славянството.

Тъй или инак, този проект отговаряше на демократичния характер на народа и на либералните идеи на младата българска интелигенция и бе подкрепен от масата на българския народ с такава сила и ентусиазъм, че в тях се разбиха всички опити на консерваторите за въвеждане на консервативни и антидемократични институти в управлението на младата българска държава.

Не беше, обаче, писано на така създадената българска конституция да стане живо тяло. От пър-

Общинска читалищна
библиотека „Зора"
СЛИВЕН
Инв №196/2008

вия ден на нейното създаване и до днес, през целия този четиридесет годишен период от нашия политически живот, тя е била винаги незачитана, постоянно нарушавана, няколко пъти изменявана. Причините на това печално и от най-голямо значение явление ще станат ясни при по-нататъшното изложение, но от сега още ще подчертаем факта, че от конституционно-парламентарното управление, което тя осветяваше, в страната се създаде един режим, който, далеч от да осигури фактическото участие и влияние на народа в управлението на държавата, стана инструмент за провеждане на личната и неограничена воля на държавния глава — инструмент толкова по-ценен за него, че обличаше в формата на външната, привидна легалност, неговите най-противодържавни и противонародни дела.

II

БАТЕМБЕРГ

Първият български княз Александър Батемберг дойде в България и, след като положи в името на Всемогъщия Бог тържествена клетва пред Учредителното събрание, за свято и ненарушимо пазене на конституцията и законите на княжеството, първото негово дело бе едно дръзко незачитане волята на суверенния народ, изразена от същото това учредително събрание. Това незачитане той прояви с повикването на власт на малката, но отчаяно боряща се в Учредителното събрание против свободолюбивите и демократически начала на току-що създадената конституция, консервативна група и пренебрегването на голямата либерална партия, чиято рожба бе тази конституция и която партия представляваше тогава целия български народ.

Батемберг дойде в България с твърдо взетото по-рано решение да измени твърде либералните и демократични постановления на българската конституция и да ограничи влиянието на народа в управлението на държавата. Това беше най-напред баща му принц Александър Хесенски, който му бе дал тази идея, след като бе узнал гласуваната, съгласно решението на Берлинския конгрес и преди избора на сина му, конституция в Търново и след като се бе съветвал с видни хесенски юристи. Последните я намериха твърде демократична, определяща твърде голямо влияние на народа в управлението, ограничаваща твърде много властта на монарха и поради това непригодна за управлението на един тъй слабокултурен народ, като българския, и пълна с опасности за принца, който би се нагърбил с нейното приложение. Настояванията на бащата пред сина, щото последният да постави като условие за приемане на неговия избор за княз на България, предварителното ѝ изменение, ще трябва да са били тъй силни и настоятелни, че Батемберг впоследствие съжалява, за гдето не е послушал съветите на баща си. „Баща ми ми беше запретил да приема княжеското достойнство, ако конституцията не бъде изменена; защо го не паслушах!", възклицава той. За същата цел той се опитваше да добие съгласието на Александър II, при когото отиде в Ливадия, но последният не одобри плановете му. „Приеми тази корона при условията, при които ти я предлагат, по-късно конституцията ще се ревизира и това ще стане по-лесно, след като бъдат забелязани нейните недостатъци". С твърдото, прочие, намерение да измени българската конституция и с надеждата в скоро време да добие за това съгласието на Александър II, Батемберг пое управлението на българското княжество. Тук той в лицето на българските консерватори, които се бяха найожесточено борили против конституцията в Учредителното събрание, намери естествени поддържници и, след като направи несполучлив опит да състави министерство от либерали и консерватори, повери на последните управлението на страната. Изборите, обаче, за I-то Обикновено народно събрание дадоха бляскава победа на либералната партия и наложиха оставката на кабинета. Вместо да се подчини на така явно и недвусмислено изразената народна воля, Батемберг успе да издействува разрешение от Петроград и разтури събранието, като състави нов временен кабинет измежду първите хора на консерваторската група с митрополит Климент на чело и с министри: Греков, Начович и Т. Икономов.

Новите избори бяха една още по-блестяща и съкрушителна победа за либералната партия. Когато те се произвеждаха, Батемберг беше в Русия, гдето бе поканен да присъствува на двадесет и пет годишния юбилей на Александр II. Тук той се опита да използува създалото се след несполучливия атентат против императора в зимния му дворец настроение и да дискредитира либералите, в което бе най-усърдно подпомогнат от своя частен секретар д-р Стоилов, който бе успял да спечели антуража на императора за каузата на своя княз. Александр II се не подаде, обаче, на внушенията на своя антураж и отказа да даде съгласието си за суспендирането и изменението на българската конституция, като отговори, че по-напред трябва да се направи опит за управление с либералите. След този отказ Батемберг се завърна огорчен в България и се виде принуден да повери управлението на страната на либералната партия. Новия кабинет се състави на чело с Драган Цанков и с Петко Каравелов, като министър на финансите, а впоследствие се преустрои с Каравелова, като министър-председател и П. Р. Славейков, като министър на вътрешните дела. Батемберг преглътна този горчив хап, но не се отчая. Още от първия ден на съставянето на либералното министерство той започна задкулисна война против своето правителство, до като най-сетне успе да го свали и да нанесе първите удари на безжизнената още българска политическа светиня и тя рухнà. Това стана през 1881 г. На 1 март същата година Александър II падна в Петроград жертва на едво нихилистическо съзаклятие. Батемберг замина веднага, за да присъствува на погребението му. Той се възползува от случая да изтръгне съгласието на новия император Александър III за своите планове и този път имà успех. За да постигне тази цел, той си послужи с управляващия руското агентство в София Лишин, когото бе успел да спечели на своя страна и който в рапортите си до своето правителство рисуваше положението на България под режима на либералите в най-черни краски. От своя страна българските консерватори представляваха пред чуждия свят, а най-вече пред Русия, либералите като най-опасни нихилисти и клеветеха Каравелова, че като министр-председател бил вдигнал тост за убийците на Алексиндър II и че бил нарекъл последните — герои. Сам Батемберг в писмата си до Аксакова най-остро напада своя пръв министр, обвинявайки го, че покровителствува нихилистите и че е превърнал България в огнище на революционни съзаклятия, а при свиждането си с Александър III рисува пред последния положението на страната със следните думи: „България, казва Батемберг, е станала свърталище на нихилисти и най-опасни емигранти; държавните работи се решават от руските анархисти, на чело на които стои П. Каравелов; в българските училища преподаването става по учебници, издавани в Женева и Цюрих от руската емиграция; българските вестници, злоупотребявайки с безграничната свобода на печата, са насочени изключително против Русия и нейния монарх“. *) С тия средства Батемберг успя

---

* Тайните документи (издадени от Якобсон) стр. 44. С. Радев, „Строителите на съвременна България“ т. I, стр. 258.

най-сетне да добие съгласието на Александър III за суспендиране и изменение на конституцията; това на Берлин и Виена беше несъмнено, а Англия и Франция бяха твърде далеч и не бяха питани. „Аз съжалявам, заявява Батемберг на френския представител в България, че не можах да отида в Франция и Англия. Колкото и да желея да изложа положението си в Париж и Лондон, за сега трябва да се откажа от пътуване в Европа, за да пребродя България и да подготвя населението за изпълнението на моите планове“.

Така, след две годишно плачевно съществуване, през което тя бе още от първия ден незачитана и нарушавана, на 27 април 1881 г. българската конституция бе изцяло суспендиранв, а на 1 юли с. г. на княз Батемберга бяха дадени от Великото народно народно събрание в Свищов неограничени пълномощия за управлението на България за през един период от седем години. Това суспендиране на току-що създадената конституция бе едно дръзко престъпление спрямо нацията; то имà силно отрицателно влияние върху политическите схващания и политическото възпитание на народа. Това върховно изражение на неговата воля, което току-що му бе възвестено като незиблема основа на държавното устройство, от което произтичат всяка и всички власти, бе още от първия ден потъпкано и представено от Батемберга и консерваторите като една пречка за спокойното и нормално развитие, един източник на слабост и зло в страната. Този първи пример на незачитане и нарушаване на основния закон намери впоследствие многобройни последователи и стана едно твърде обикновено явление в политическия живот на България. Че българските консерватори още от първия ден заеха едно враждебно отношение спрямо либералните и демократически постановления на конституцията и се бориха отчаяно против тях — това едва ли се нуждае от особено обяснение, като се има предвид произхода и състава на тази политическа група, както и онези политически и социални тенденции, които тя представляваше и които се срещат във всяко общество. Но плановете на княз Батемберга за изменението на конституцията, които той си беше съставил още преди да дойде в България и да положи клетва за верност на същата тази конституция, резултат само на неговата собствена воля ли бяха? Бяха ли те само едно твърде естествено у един държавен глава стремление към увеличение на неговите права и прерогативи и към съсредоточаване на повече власт в ръцете му, която да му осигури свободното провеждане на неговата лична воля в управлението на страната? Или те не бяха съвсем чужди и на по-далечни и не съвсем лични политически съображения? — Батемберг не бе българин, а пруски офицер. Наистина, официалната политика на Германия по онова време изглеждаше да не се особено интересува от вътрешното положение на княжеството и, въобще, от работите на Балканите. Съображения от вътрешен и външно-политически характер налагаха по онова време на княз Бисмарк едно особено внимание и менажиране на Русия, от съюза на която с двете централни империи той искаше да направи крайъгълният камък на германската външна политика и на равновесието в Европа. Тези съображения го бяха накарали да каже в 1878 г. в райхстаха прочутата фраза, че източният въпрос не заслужава костите и на един померански гренадир. Бисмарк признаваше на Русия преобладаващи роля и влияние в България, както на Австро-Унгария такива в Сърбия. Но това бе само привидно, защото конституцията в България създаваше в страната парламентарно управление т. е. едно голямо влияние на народа в управлението, а това значеше една политика в княжеството, която би имала за основа чувството на признателност на народа към неговата освободителка. Изменението на тази конституция, засилването на княжеската власт, напротив, би означавало, една политика несъгласна с народните чувства и желания и, следователно, политика на отдалечаване от Русия и вкарване на България в орбитата на Централните империи. Ако Бисмарк не схващаше и не считаше това като непосредствена задача на германската политика, той, все пак, не го изпущаше из пред вид в своята, тъй да се каже, политика на неутралитет по отношение на България. Но, все пак, той трябваше да признае при изгонването, а след това и при абдикацията на княз Батемберга, „че тази жертва ще натъжи германското общество и ще бъде за него едно разочарование, тъй като принц Александър беше немец". И Бисмарк укорява Батемберга, за гдето често е забравял това. Германският император Вилхелм I беше по-откровен и осъждаше строго поведението на българите към Батемберга, а независимата германска преса изрази открито дълбоките съжаления, които извикваше у нея заминаването от България на „този пруски офицер, поставен на стража да пази пътищата на Босфора". Същите тия съображения не ще са били чужди и на хесенските юристи, когато са давали съвети на Батемберга да измени конституцията, както и на бащата на Батемберга, който най-енергично е настоявал за това пред своя син.

Без да се спираме подробно върху управлението на Батемберга, което би излязло вън от рамките на задачата, която сме си поставили в тази книга, ще кажем само, че то би могло да се характеризира като едно силно стремление за разширяване на княжеските прерогитиви в ущърб на народното влияние в управлението, т. е. като опит за провеждане в управлението на младата българска държава началата на немската държавна мъдрост, а като последствие от това и с постоянното незачитане, нарушаване и временно отменяване на конституцията.

Но Батемберг и бъглгарските консерватори, които извършиха това първо и фатално престъпление спрямо българския народ, получиха скоро заслуженото си. Под неулегналата се още вълна на народния ентусиазъм и либерализъм консерваторите бяха поразени, конституцията на България възставовена, а Батемберг, останал без ничия сериозна подръжка, бе скоро изгонен, а след това, възвърнат, той сам напусна България.

III

ФЕРДИНАНД

След повторната, на вид доброволна, но в същност наложена от обстоятелствата, абдикация на княз Батемберг, българската корона овдове, българският трон стана вакантен. Свиканото в Търново Велико народно събрание на 29 октомври 1886 г. с ръкоплескания и с възгласа: „Урра, да живее Негово Височество“ прогласи за княз на България сина на тогавашния датски крал Християн IX, принца Валдемар Датски. След отказа, обаче, на последния да приеме този избор и след като поддържаната от Александра III кандидатура на грузинския княз Мингрели пропадна, събранието избра депутация, състояща се от Греков, Стоилов и К. х. Калчев, с мисия да посети европейските правителства, за да им изложи положението на България и желанието на народа и да ги моли за бързо разрешение на кризата, чрез избиране на нов княз.*) През м. ноември депутацията заминава най-напред за Виена, а на 1 декември с. г. след като завършва мисията си, се спира пак във Виена и отива да прекара in corpore една вечер в едно виенско кабаре. Същата тази вечер в това кабаре се е намирал и един поручик от австрийската кавалерия, който с разгулния си и безнравствен живот си бе спечелил във Виена реномето на един развратник. Той изявява желание да се запознае с българската депутация и изказва пред нея готовност да се притече на помощ на българския народ, към когото, едва ли не от рождението си, хранил най-големи симпатии. Този австрийски поручик е Фердинанд Сакс-Кобург-Готски, бъдещият княз на България и цар на българите.

---

*) С. Радев. — Строителите на съвременна България, том II, стр. 561.

Той е син на един германски княз и на една френска принцеса. От баща си е наследил жаждата за власт и неограничено господство на един германски теократ, неговите държавно-политически идеи, които започват и свършват с теорията за божествения произход на кралската власт, и гордостта и надмеността на германската раса, а от майка си, бурбонската принцеса Клементина, — финността, ловкостта и хитростта на един френски дипломат и жаждата за блясък и разкош на френските крале. Не ще бъде безинтересно да споменем, че майка му Клементина е най-малката дъщеря на френския крал Луи Филип, който царува в Франция от 1830 — 1848 г. и когото свали, заради неговото противонародно управление, една революция — тая от 1848 г. В каляската, с която Луи Филип със семейството си е бягал, за да се спаси в Англия, се е намирала и дъщеря му Клементина, майка на Фердинанда и първа негова политическа учителка и наставница.

Този потомък на бурбоните и на германските теократи дойде в 1887 г. да царува над един крайно демократичен, прост, добродушен и трудолюбив народ. Но дошъл като чужденец, той царува като чужденец и си отиде като такъв. Неговият произход и неговото възпитание, жаждата му за власт и за господство не му позволиха да разбере и се съобрази с чувствата и желанията, с характера и нуждите на българския народ, а гордостта и надменността му на германец извикаха у него само едно чувство—чувството на презрение към простия селски български народ. И от първия ден на своето царуване до последния той и неговите съотечественици, с които се беше оградил в двореца си, не престанаха да оскърбяват и да отрупват с най-презрителни епитети народа, от чиято пот и кръв се кърмеха. Той не можеше да понася и най-близките си дори висши сановници — българи и не се стесняваше да дава израз на отвращението, което изпитваше към тях, заради тяхната некултурност и простащина.*)

Но ако българинът му вдъхваше отвращение, хубавата българска земя му се твърде много хареса и той не закъсня, със съдействието на престъпни българи, да тури ръка на едни от най-хубавите кътове на нашето отечество. Това са факти добре известни на всички българи; те не веднаж са намирали отзвук в българската преса и дори в самото народно събрание не веднаж са се изказвали възмущения и протести против недостойните оскърбления, които Фердинанд нанася на българското племе и против разграбването от него на хубавата българска земя. Бихме отишли обаче твърде далеч, ако се впуснехме в подробно описание на чувствата и грабежническите инстинкти на Фердинанда, а пък и едва ли има нужда от това. Едва ли има българин, който и до днес да не се е убедил, че от първия до последния ден на своето царуване Фердинанд нито е искал, нито е могъл да разбере и се съобрази с чувствата и желанията на народа, че той си отиде също такъв чужденец, какъвто бе дошъл, че не обичаше, не уважаваше и презираше българския народ, но хранеше най-голяма алчност към природните богатства на хубавата му земя.

---

*) В списанието Revue de Paris, август 1919, Frank L. Schoell, некогашен частен секретар на Фердинанда в България, публикува бележките си от време пребиванието си в България, в които свидетелствува, че Фердинанд не се е никога стеснявал да говори за отвращението, което са извиквали у него неговите поданици. Така веднаж на излизане от един банкет във Воения клуб той възкликнал пред придружаващите го по адрес на своите „простаци-генерали“: „Боже мой, как вонееха ботушите на моите генерали“. — Бившият пък руски пълномощен министър в България А. Нехлюдов в своята брошура „При Фердинанда български“ възпроизвежда следните разговори на Фердинанда с членове на дипломатическото тяло в София, за които разговори казва, че са ставали всеки момент: „Позволете, Графиньо, да се спра тук, за да си туря ръкавиците: трябва да се ръкувам с моите очарователни поданици, но аз никога не се излагам на тази опасност с гола ръка“, или „Госпожо, ще ви заведа в голямата зала, гдето е събрано целото висше софийско общество; там Вие ще видите ужасни фигури, но не се плашете“.

*

Това, върху което искаме най-вече да се спрем в тази книга е системата на вътрешната и външна политика на Фердинанда, както и начините и средствата за нейното провеждане. В това отношение едно обстоятелство имá голямо влияние и обуслови неговото поведение през първите осем години на неговото князуване. Това бе неговото непризнаване от Русия, а поради това и от всички други сили. Този първи период бе тъй да се каже, периодът на неговото нелегално князуване. Фердинанд се качи на българския престол въпреки несъгласието и при явното и категорично неодобрение на Русия. Формалният мотив на Русия, да го не признае, бе, че неговият избор е нелегален, че той е едно нарушение на Берлинския договор. И Русия даже запитва Турция какви постъпки последната мисли да предприеме против това нарушение. Но това бе само формалният мотив. Истинските причини, поради които Русия се отнесе най-враждебно към избора на Фердинанда от Стамболовото Велико народно събрание бяха, че Фердинанд беше католик и австрийски офицер и че неговият избор означаваше един голям успех на австрийското влияние в България. А съперничеството между Русия и Австрия по онова време за влияние върху работите на Балканския полуостров се бе твърде много засилило, особено след Берлинския конгрес, който, разпокъсвайки България, в същото време даде право на Австрия да упражнява протекторат над двете славянски провинции Босна и Херцеговина. А Русия, поради многото войни, които бе водила за освобождението на балканските християнски народи от Турция, която дълго време представляваше най-сериозна опасност и за самата Австрия, считаше, че поставянето на един австрийски офицер на българския трон е една сериозна опасност за нейното влияние и крайно обидно за нея, като недържаще сметка за моралното право, което тя си бе извоювала с кръвта си — да бъде естествена покровителка на от нея освободените християнски народи. Наистина и Батемберг не принадлежеше към православието, но той не бе и австриец, а пруски офицер, а освен това бе и твърде близък роднина на Александър II. Това вече донейде отстраняваше за Русия опасността, още повече, че тя се бе погрижила да сдобие България с една конституция, която осигуряваше влиянието и участието на признателния ѝ български народ в управлението на държавата. Наистина, Русия даде по-късно съгласието си за изменението на тази конституция, но това бе след смъртта на Александър II, при неговия наследник Александър III и при условия, които по-горе изложихме. Сега случаят беше друг. И историята ни показа, че това поведение на Русия по непризнаването на Фердинанда е напълно хармонирало с жизнените интереси на България.

По съображения от външно политически характер всички европейски сили усвоиха гледището на Русия и отказаха да признаят натрапения от Стамболова Фердинанд. „Тази кандидатура е противна на чл. 3 от Берлинския договор и може да се счита за мъртво-родена“,*) е казал германският държавен подсекретар на външните дела граф Бершен, а Хюберт де Бисмарк, държавен секретар и син на канцлера Бисмарк, е заявил, че „на кандидатурата на Кобурга не се гледа нигде сериозно и че във Виена тя се счита, даже, за компрометирана. Българите не искат да имат един австрийски принц, католик“.**) Официциално Австрия отказва да е насърдчавала Фердинанда да приеме поканата на българите, но се произнася в негова полза. „Той не е бил наш кандидат, казва граф Калноки на един посланник: ние не сме го окуражавали да търси короната, която му бе предложена и която той е счел за нужно да приеме; но ако изборът му е редовен и тъй като личността му не повдига никакво възражение, ние не можем да откажем нашето съгласие. Това, обаче, при условие, че изборът му ще бъде одобрен от Високата Порта и признат от великите сили.***) Тъй или инак Фердинанд остана на българския престол непризнат в продължение на цели осем години и едва с помирението си с Русия той можа да добие нейното припознаване, а след него и това на другите европейски държави.

---

*) Ernest Daudet. Ferdinand I-er p. 97. Paris.

**) Jbid.

***) Jbid.

Но защо при такива големи пречки, каквито бяха руската съпротива, а поради нея и непризнаването му нито от Турция, нито от никоя друга велика сила, при едни тъй трудни и неблагоприятни обстоятелства Фердинанд се реши да приеме българската корона и не само се реши да я приеме, но и най-силно се стремеше към нея? Желанието му от прост австрийски поручик да стане държавен глава, макар и на една малка държава, да стане родоначалник на една царствуваща династия е безспорно и в него едва ли може някой да се съмнява. То е най-естествено, особено у един потомък на бурбоните и на германските теократи, но то не може да ни обясни всичката онази смелост, която е било необходимо да има авантюристичният и лекомислен Фердинанд, за да се реши на това*). Не е достатъчно и несъмненото най-силно желание на амбициозната му майка, която бе родена и бе отрасла в блясъка и разкоша на френския кралски двор. Тя е искала, наистина, да основе на всяка цена една династия, след като тази на нейния баща се прекъсна в 1848 г. И тя е употребила всичното си влияние и опитност, които ѝ бяха спечелили името Клементина Медичи, за да спечели за своя син вакантния български трон. Но едва ли всичко това би било достатъчно, без тайното съгласие и насърдчение на Австрия, което ясно прозира в цитираните по-горе думи на граф Калноки. Би било твърде наивно да се допуска, че виенското правителство е могло да бъде незаинтересувано и да гледа равнодушно на един от такова голямо значение за него въпрос, какъвто представляваше българският престол. Не случайно бе, гдето за тази кандидатура се заговори най-напред в едно съобщение от Париж до виенската Politische Korrespondenz.*) По-сетнешните исторически събития показаха ясно далековидността и замислите на виенския кабинет. България, която заемаше едно географско положение от най-първостепенна важност, отдавна беше станала предмет на сериозното внимание на кабинетите на централните империи, а вакантният княжески трон бе една примамка, за която тайно съперничеха и се надпреварваха Австрия и Германия. Думите на държавния германски секретар Хюберт де Бисмарк, че българите не искат да имат за княз един австрийски принц-католик, не бяха само израз на една куртоазия и менажиране на Русия, но издават и недоволството на германското правителство да види на българския престол вместо сваления пруски офицер един австрийски такъв. По-нататъшните, обаче, събития така се развиха, че скоро това съперничество се превърна в най-тесно и интимно сближение, което в лицето на Фердинанда намери един най-ценен сътрудник на Балканите.

---

*) На едного, който му изказал очудването си, за гдето се впуща в тази авантюра, Фердинанд отговорил: „Cela m'amuse“ (това ме забавлява). Ernest Daudet, Ferdinand I p. 101.

---

*) В една депеша на българската депутация, изпратена на 3. XII. от Виена до Начовича, се казва: „Стоилов съобщи на Сечений кандидатурата на Кобурга. Сечений изказа одобрение и препоръча да се пази тайна, в особеност, да не се дава на тази кандидатура австрийски характер. Съобщи още, че князът видял Калноки и че днес, на 11 часа, е бил приет от императора. Подир обед майорът дойде и ни съобши, че императорът позволил на княза да приеме кандидатурата."

*

При тези условия първата и най-главна задача, която Фердинанд си постави с идването си в България, бе, естествено, да издействува припознаването си от Русия, Турция и другите сили, без което положението му оставаше едно нарушение на Берлинския договор. Това припознаване, обаче, не можеше да дойде скоро и той трябваше да се въоръжи с търпение и да чака. В отсъствието на външно признание, той трябваше да се помъчи да постигне вътрешно такова, т. е. да спечели припознаването си от народа и неговата поддръжка. За такава една задача, обаче, той бе органически неспособен. Едничката сила, следователно, на която можеше да се опира, за да продължи нелегалното си князуване, бе диктатурата на Стамболова, който го доведе и натрапи на българския народ. От формална гледна точка неговият избор бе редовен; той бе получил вота на едно велико народно събрание. Това последното, обаче, не бе излезло от едно свободно консултиране на народната воля и като така изборът му не бе нищо друго, освен едно престъпление, подобно на всички ония престъпления, които тъй много изобилствуват през цялото негово управление. Диктатурата на Стамболова, т. е. най-безцеремонното потъпкване на конституцията и законите, насилването на националната воля, бе, следователно, първото необходимо условие за началото на Фердинандовото князуване. Но Фердинанд схващаше добре, че премахването на тази диктатура ще бъде условието sine qua non за едно помирение с Русия и за припознаването му от нея, а тъй също и условие за неговото вътрешно фактическо припознаване. Независимо от това, тази диктатура, тъй полезна и необходима отначало, започна да става тягостна за него, защото го държеше далеч от управлението. Но да се опита да се бори срещу нея, нему липсваше сила, той нямаше на какво да се облегне. Каравелов, който, най-немилостиво изтезаван, пъшкаше в Черната джамия с редица още противници на Стамболова, олицетворяваше насилената национална съвест и народът оставаше най-неприязнено настроен спрямо натрапения му, въпреки волята и съгласието на Русия, княз, защото виждаше всички последствия от ненормалните и враждебни отношения, които съществуваха между княжеството и неговата освободителка.

При тези условия на Фердинанд предстоеше задачата да си създаде една здрава и солидна опора вътре в страната, с която да се гарантира против всяка евентуалност и която да му позволи да се освободи от опекунството на Стамболова и чрез това да разчисти пътя на помирението си с Русия и на припознаването си от Европа. За тази цел той обърна погледите си към армията, в която, не без основание, виждаше един най-сигурен и солиден стълб за своя трон. Военното ведомство, особено след изгонването на подполковник Савова, бе една област, в която Стамболов бе оставил малко повече свобода на действие на младия нняз. Но, за да има на своя страна армията, той трябваше да спечели нейния кадър т. е. българското офицерство. В това направление той работи усърдно и неуморно и пожъна добра жътва. В продължение на няколко години той успя да си зъздаде най-близки връзки с вишето българско офицерство. Последното, схващайки скригия конфликт между него и Стамболова, малко по малко напущаше последния и обръщаше погледа си към първия. Така постепенно и незабелязано армията се изплъзна из ръцете на Стамболова, а това бе фатално за него. Известна е ролята, която изигра военният министър Рачо Петров при свалянето на Стамболова. Полицейските ескадрони на последния, които бяха получили заповед да разгонат най-брутално окръжилия двореца на Фердинанда народ и чрез това да осуетят приемането на наложената и подадена от Стамболова оставка, се сблъскаха с войсковите ескадрони на софийския гарнизон, силата на Стамболова бе победена и той паднà.

*

С падането на Стамболова събитията вземат един твърде бърз и благоприятен за Фердинанда ход и в скоро време помирението му с Русия и признаването му от всички сили става свършен факт. Разбира се, че и тук имаше пречки за преодоляване. Една от тях бе преминаването на Бориса в лонното на православието. Наистина, съгласно изменения в 1893 г. чл. 39 на Конституцията това покръстване не бе необходимо. Както на Фердинанда, тъй и на първия престолонаследник Конституцията позволяваше да останат в своята вяра. Но ако от конституционно гледище това покръстване не бе задължитекно, от политическо гледище то се налагаше със силата на една абсолютна необходимост. То бе минималното условие за помирение и признаване на Фердинанда и неговата династия от Русия. На него се гледаше в Русия като на едно удовлетворение за причинените ѝ от княжеството неприятности и се считаше като една блестяща победа на славянския свят и православието, но, за да спечели признаването си и това на династията си, Фердинанд бе готов да го направи. Не леко бе това за Мария Луиза. След като се бори с всички сили против това, при невъзможността да го попречи, тя, „засегната в най-ревностните си чувства“, се оттегли в околността на Ница, за да си поплаче свободно.*) Но по-неумолим остана главата на католическата църква папа Леон XIII. За да изпроси предварително „опрощение за греха, който бе решил да извърши“, **) Фердинанд отиде в Рим, гдето в дадената му аудиенция е бил най-силно укоряван от Леон XIII за „скандалното оскърбление“, което се готвеше да нанесе на католицизма и заплашен с отлъчване. На доводите на Фердинанда, че тази жертва е необходима за интересите на династията му, Леон XIII му извикал с малко пискливия си глас: „Абдикирайте, Ваше Височество, абдикирайте“.***) Но да абдикира Фердинанд не искаше и да чуе. След толкова годишно чакане, през което неговите амбициозни планове се бяха все повече и повече затвърдили, след като бе успял да се справи със Стамболова и бе на път да стане пълновластен и самовластен разпоредител в България, Фердинанд беше готов да се здружи и с дявола, за да издействува своето припознаване. И на 2/14 февруари 1896 г. престолонаследникът Борис бе кръстен в присътствието на извънредните пратеници на Николая II — генерал Кутузов и г. Чириков, които донесоха от негово име свято миро от Московския Кремъл, а Фердинанд отлъчен от лонното на католическата църква, което отлъчване бе отменено от папа Беноа XV едва след навършване пълнолетието на Бориса и решението на последния да остане по собствена воля в източноправославната религия. Това покръстване бе едно

---

*) Ernest Daudet, Ferdinand I. Paris 1917.

**) Ibid.

***) Revue Hebdomadaire, 22 юли 1916; съобщение на бившия частен секретар на Фердинанда Frank L. Schoell от най-важните и съдбоносни за Фердинанда и за България събития. След помирението му с Русия и припознаването му от всички сили, което не закъсня да последва, неговото външно положение се затвърди, а след това и вътрешното му припознаване и консолидиране не закъсняха да последват.

Една от причините, поради които руското правителство се съгласи да признае Фердинанда, бе, несъмнено, желанието му да влезе в нормални отношения с княжеството, за да може по този начин да упражни влиянието си и да въздействува за запазване на мира и спокойствието на Балканите, което бе от твърде голямо значение за интересите на Русия. Фердинанд знаеше това добре. Турската империя се намираше в твърде трудно положение. Арменските кланета и Критското възстание бяха предизвикали силно вълнение в Атина, Белград и Букурещ и голямо безпокойство в европейските столици. Страшният източен въпрос можеше всека минута да пламне, а това не бе в интереса на силите. В България по това време се създаваха революционни комитети, образуваха се чети под водителството на български офицери, снабдявани тайно с всичко необходимо от военните власти в страната, със задача да повдигат възстания в Македония. Това показваше, че Фердинанд е в положение да играе важна роля за запазване на мира на Балканите и този на Европа. Той даде да се разбере това добре и, както в Русия, тъй и по всички европейски столици, то бе добре разбрано. Това смегчи непримиримостта на Русия и създаде благоприятна атмосфера за неговото припознаване.

Припознаването му от Русия обезоръжи опозицията против него в княжеството и спомогна за неговото вътрешно припознаване и консолидиране. А свалянето на Стамболова и неговото премахване, за което последният на смъртното си легло обвини Фердинанда, и покръстването на Бориса бяха на път да му спечелят даже известна популярност всред масата. Това толкова повече, че Каравелов, макар и след като бе унизен от тогавашното правителство да поиска помилване, излезе от Червената джамия всред радостните възгласи на народа. С това периодът на нелегалното князуване на Фердинанда бе завършен.

IV

ВЪТРЕШНОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ФЕРДИНАНДА

След падането на Стамболова и признаването на Фердинанда, главните усилия на последния се насочват във вътрешното управление на държавата. Неговата цел сега е да съсредоточи повече власт в ръцете си, за да може да стане главният фактор в политическия и държавен живот на България. Това му бе нужно, защото сега трябваше да се започне малко по-малко реализирането на неговите големи лични и династически планове, които ще изпъкнат с голяма сила при по-нататъшното развитие на събитията. Той не искаше и не можеше да се задоволи с ролята, която едно конституционно-парламентарно управление отрежда на държавния глава — роля тъй сполучливо изразена в знаменитата фраза на Тиера още през 1829 г. и нееднократно повтаряна и напомнювана от самия него през царуването във Франция на Луи Филипа, дядото на Фердинанда: „Царят царува, но не управлява“. Фердинанд не искаше само да царува, но и да управлява и да управлява самовластно, произволно, абсолютно.

Но за да постигне това, той не тръгна по стъпките на наивния Батемберг. Не че Фердинанд имаше по-друго отношение към конституцията, отколкото Батемберг. Но, вземайки пример от близкото минало, надарен с голяма хитрина и лукавство, той не извърши непростимите грешки на своя предшественик — Батемберга. Той не се обяви открито против ограничаващата правата му конституция; той не поиска ограничаване свободите и правата на българските граждани в управлението на страната или едно формално разширение на своите прерогативи. Той избра един по-малко опасен, но по-сигурен път. Постепенно и незабелязано той можа да суспендира фактически ония постановления на конституцията, които го ограничаваха. По този начин, малко помалко, той успя да задуши конституцията и да я превърне в един труп. Но все пак в 1893 г. Фердинанд поиска от Стамболова някои изменения на конституцията, между които беше изменението на членове 58 и 59, първият от които запрещаваше да съществуват в Българското княжество всякакви титли за благородство и други отличия, а също и ордени, а вторият предоставяше право на княза да определи само един знак за действително отличие във време на война и то само на военни лица. Според изменения чл. 58 князът придоби правото да раздава ордени, а според чл. 59 — да ги раздава не само във военно, но и в мирно време и не само на военни, но и на граждански лица. Тези на пръв поглед маловажни изменения на българската конституция изиграха една важна роля в живота на България. Българският народ притежава, наистина, качества и добродетели, които му правят чест и го поставят на една завидна висота в сравнение с народи, стоящи на много по-висока степен на културно развитие, но той има и недостатъци, за които никой не би трябвало да го вини. Той наследи един робски дух, една робска психика от своето петвековно робство. Фердинанд схвана лесно този недостатък и го използва най-умело. Правото да награждава в мирно време военните и граждански лица му даде в това отношение едно мощно средство, с което той дразнеше честолюбието и суетността на българина. Това право бе упражнявано от него тъй своеволно и скандално, че скоро притежаването или непритежаването на ордени стана един доста сигурен белег за разпознаване на честните и доблестни граждани и за отличаването им от безхарактерните. Не че не съществуваха изключения в това отношение. Но с това право Фердинанд успя да разврати демократичната душа на много българи и ние бяхме свидетели на твърде големи в това отношение падения от страна на хора, инък твърде сериозни и гордеещи се с дух на самостойност и независимост. Но това, което правеше упражнението на това право още по-скандално, то е, че когато с едната си ръка Фердинанд раздаваше ордени на своите любимци, с другата той удряше безпощадно любимците на нацията. Когато, например, върху шиите на своите царедворци той окачваше високи ордени, върху тези на народни труженици с дългогодишна обществена просветна и народо-полезна дейност, с грамадни заслуги пред олтаря на отечеството, Фердинанд окачваше тежки присъди. Когато гърдите на жените и синовете на неговите хора се окичваха с ордени, тия на много достойни бранители на родната земя и чест не получиха никакво отличие, освен тежките недъзи, които наследиха от неговите безумни и престъпни войни. Би могло да се каже много за крайно деморализирващето и корумпираще влияние на орденския институт у нас, както впрочем и навсякъде, макар и не в същия размер. И човек се удивлява на мъдростта, далековидността и чистия демократизъм на нашите велики законодатели от 1879 г., които създадоха българската конституция.

Даденото, прочие, от Стамболовото Велико народно събрание в 1893 г. на Фердинанда право да раздава ордени бе в най-широки размери използвано от него в стремлението му да си привърже здраво армията в лицето на българското офицерство и да направи от нея една здрава опора на своя трон. Наистина, това бе едно средство, което, поради неумелото му използване от Батемберга през Сръбско-българската война, допринесе не в съвсем незначителен размер за пораждане враждебни към него отношения от страна на некои български офицери. В майсторските, обаче, ръце на Фердинанда то не можеше да му донесе, освен найдобри резултати. С това и с много други средства след падането на Стамболова Фердинанд продължи усилията си за отделяне на армията от народа и за издигане на една преграда помежду тях. Безхарактерни и бездарни офицери добиха предимство пред характерни и способни и бяха настанени на видни места във военното ведомство, бяха обсипвани щедро с неговото височайше благоволение; други бяха изпращани без установения изпит и нонкурс да следват виши учебни заведения в Петроград и Париж, гдето ставаха за присмех на другарите си, а мнго характерни и способни офицери оставаха из затънтената провинция, търпяха несправедливости, а някои, стигнали до едно по-више иерархическо стъпало на военната служба, се принуждаваха да излизат в оставка. Отвори се също и една военна гимназия, в която се събираха тринадесет и четиринадесет годишни момчета, изолираха се от съприкосновение с външния свят, като се обграждаха с китайски стени. Не ще и дума, че целтта на това военно заведение не бе да се преподава в него патриотизъм, а да се подготвят бъдещи послушни, напоени до костите с гореща любов към своя цар и непознаващи освен него български офицери. По този начин чрез едно системно възпитание всред българското офицерство се насади един крайно опасен за свободите на българския народ дух, една опасна психика, една чудовищна умраза и презрение към гражданството, които качества се проявяваха не веднаж и то по твърде обезпокоителни начин и размери. Достатъчно е да спомним само бясната сеч на малки деца с парче халва в устата на площада в гр. Русе в 1910 г., съсичането на онова малко детенце, което, за да се спаси от беснеещите кавалеристи, се мъчеше да се изкачи на едно дърво, от един млад подпоручик, за да се види какъв бе резултата на онези добродетели, в които се възпитаваше народната армия, оная зловонна и отровна атмосфера, всред която тя живееше. Това бе толкова по-лесно да се постигне, че Министерството на войната, военното ведомство, въобще, се намираше фактически вън от контрола на законодателното тело. Военният министър е бил винаги лице чуждо на парламента, непознато на народа, необлечено с неговото доверие, чуждо дори на доверието на партията, която стоеше на чело на управлението.*) Военното ведомство бе, следователно, една област на държавното управление, в която волята на Фердинанда се провеждаше по най-безконтролен и абсолютен начин. В думите на генерал Савова, казани от него пред съда, че макар управлението на България да е конституционно-парламентарно и България да е една парламентарна монархия, военното ведомство е една абсолютна монархия, която не познава освен една воля — тази на Фердинанда, а той, генерал Савов, макар и по конституцията да е отговорен пред парламента министър, преди всичко е един войник, който точно и безпрекословно изпълнява заповедите на своя августейши господар, в това пълно с цинизъм заявление на генерал Савова се крие голата истина, фактическото положение, до което Фердинанд със съдействието на партиите беше успял да доведе народната армия. Така постепенно и незабелязано офицерството бе отчуждено от народа, надъхано с умраза към него, подчиняваще се единствено на личната воля на Фердинанда, идентифициращо винаги интересите на нацията с неговите лични и на династията му интереси, готово винаги, за да спечели най-нищожното му благоволение, да пожертвува първите на вторите, с една дума едно най-послушно и сляпо оръдие в неговите ръце. А българското офицерство — това бе българската народна армия. И ако Фердинанд си позволи после да тръгне открито към постигането на своите лични и династически цели, които не само не съвпадаха с тия на нацията, но се намираха в най-пълно противоречие с тях, ако той си позволи да извърши редица издевателства и престъпни безумства, които граничат с едно истинско предателство, той можа да стори всичко това, чувствувайки зад гърба си здравата опора на предания му офицерски корпус. Ето защо смело би могло да се каже, че през цялото негово тридесет годишно противонародно управление, главната негова опора са били щиковете на „българската народна армия“.

---

*) В 1911 г. при съставянето на коалиционния народняшко-цанковистки кабинет, за военен министър бе назначен от Фердинанда генерал Никифоров. От желание да докажат, че те са, а не цар Фердинанд, който реди управлението, т. е. че личният режим, против който се бяха борили в опозиция, сега вече не съществува, и двете партии едновременно претендираха да имат генерал Никифорова за свой съмишлнеик, а той сам не знаеше към коя от тия две партии да се причисли.

*

Едновременно с усилията, които Фердинанд правеше, за да си подчини напълно армията, с предвидливост и планомерност той работеше и във всички други направления. Църквата бе също един от обектите, към които той не закъсня да насочи своите усилия. Той познаваше добре историята и знаеше, че църквата е била винаги и навсякъде една от най-мощните крепителни на троновете, а невежественият български народ бе проникнат от силно религиозно чувство и Фердинанд поиска да използва и него за закрепването на своя трон. Но миналото беше създало най-тесни връзки между българския народ и българската църква. Народът полагаше усилия и се бореше, за да закрепи своята църква, а църквата от своя страна се бореше за националната българска кауза. Общото нещастие ги бе силно сплотило. Борбата на повърхността църковна, в основата си национално-политическа, се водеше задружно. Но след Берлинския конгрес, който разпокъса България и осуети българското национално единство, единствената организационна връзка, която остана да съществува между българите от освободените и неосвободените земи, бе църковно-организационната в лицето на вишата църковна управа — Българската екзархия в Цариград. Историческата роля, която развитието на събитията в Турската империя беше отредило на последната да играе, не беше още завършена и тя съзнаваше всичката важност и значение на тази своя роля. Освен това българската църква, макар непризната от руската, поради отлъчването ѝ от цариградската патриаршия, се чувствуваше сродна с руската църква, а българското висше духовенство, получило образованието си в руските семинарии и духовни академии, бе дълбоко проникнато от чувство на благодарност и признателност към еднопλеменния и едноверен руски народ. Фердинанд, обаче, бе католик и по едни или други съображения твърде ревностен и, въпреки наложеното му от обстоятелствата покръстване на Бориса, за да спечели отново благоволението на разгневения Леон XIII и въобще благодарностите на католически свят, указваше силна подкрепа за разпространението на католицизма в България и не веднаж е давал да се разберат неговите скрити замисли към българската ортодоксална религия.

Но тези негови замисли не бяха продиктувани само от желанието му да се върне час по-скоро в лонното на католицизма. Те имаха и по-дълбоки политически мотиви и съображения. Това бе цяла една политика, която той си бе предначертал още в първите години на своето княвуване и която се стараеше да провежда кога по-усилено, кога послабо, макар понякога, на вид, даже и да я е изоставял. Това бе политиката на отделяне на България от Русия и останалия славянски свят. Една от връзките, които усилваха племенното родство между България и славянството бе и българската ортодоксална религия. Ето защо и една от формите на тази политика на Фердинанда бе отслабването на тази религия и подпомагането развитието на католицизма в България. Но тази политика той е практикувал винаги най-прикрито. Особена сила доби тя след обявяването на Общо-европейската война, при още „строгия и лоялен неутралитет“ на Радославова. Нейните несъмнени и блестящи прояви бяха преименуването на църквата Св. Александър Невски, въздигнат от лептата на българсния народ храм-паметник, за да се изрази с него благодарността и признателността на българския народ към великата славянска освободителка, и заменяването на юлианския календар с григорияноския. На пръв поглед първият от тия два акта изглеждаше да не преминава границите на една мизерна провокация спрямо Русия, а вторият би могъл да се защищава, като една реформа, която, може би, отдавна се налагаше и то не само нам. Но начинът, по който този акт се извърши, отделно от другите славянски държави, и главно крайно политическият момент, в който и двата тия акта се извършиха, им предават характер на две груби и очевидни прояви на църковната политика на цар Фердинанда.*)

Ето защо българската църква, в лицето на нейната висша управа, се държеше резервирано и дори враждебно към Фердинанда. Тя знаеше, че делото, на което служеше в Македония и Одринско, е било спъвано от него и че той използваше събитията не в унисон с усилията на църквата, а за своите чисто лични и династически интереси. Тя познаваше добре антиславянската и подпомагаща развитието на католицизма в България негова политика. За никого не е тайна мнението, което главата на българската църква имаше за Фердинанда и строгата присъда, която беше изрекъл над него заради неговите престъпни безумия. Фердинанд отговаряше с нескривана умраза, която най-очебийно изрази при погребението на Екзарх Йосифа, което погребение той не удостои с присъствието си. С това той искаше също да покаже, че стои по-горе от духовния вожд на целокупния български народ, защото и той се считаше политически вожд на цялото племе, цар на всички българи.

---

*) Във в. „Temps“ от 21 февруари 1918 г. четем следното: „В кръговете на Ватикана се показват неприятно изненадани от положението, което България взема към Светия Престол при министерството на г. Малинова.

При предшествуващия кабинет бяха станали опити за сближение между София и Рим, съгласно една политика, която цар Фердинанд беше вече практикувал, после изоставил. Проектите, които се разглеждаха, варираха между една минимална програма — създаване на дипломатически сношения и сключване на конкордат — и една максимална програма, която включваше масовото преминаване (conversion) на всички българи в католицизма. Светият Престол се ласкаеше да извлече по този начин голяма полза от руския разгром, изтръгвайки България от ортодоксията.

Партията на г. Малинов, който замести Радославова на власт, манифестира една националистическа и ортодоксална ревност, която разрушава тези проекти“.

Но би било заблуждение да се мисли, че въпреки енергичната съпротива, която Фердинанд срещна в лицето на по-голямата част от висшето духовенство, той нема̀ успехи. Той бе успял със своите корумпиращи средства да разврати много божи служители, особено измежду невежественото нисше духовенство. Не липсваха, обаче, такива и измежду висшето духовенство. Той изпращаше млади семинаристи да следват на негова издръжка висши духовни училища в Русия, даваше им възможност след това да разширяват и попълват образованието си и вън от Русия, за да имат предимство пред другите и да бъдат по-добре подготвени за постовете, за които той ги предназначаваше. Той не забравяше да ги обсипва с изразите на своето царствено благоволение, към което, макар и земно, те се показваха твърде чувствителни. На много от тях той окачи и ордени на шиите. Така той успя да си намери верни и преданни служители и всред висшите български духовници и да спечели не един от тях за своята кауза. Ако не беше катастрофата, която осуети всичките му планове и му коствува короната, щяхме може би, да видим увенчани с пълен успех неговите неуморни и системни усилия да си подчини окончателно българската църква и да я направи един от стълбовете на своя трон.

*

Не остави Фердинанд незасегната нито една област от държавното управление. Той простре пипалата си на всякъде. Администрацията, пощите и телеграфите, железниците, правосъдието, ведомството на горите и държавните имоти, просветата — той проникваше навсякъде, и бавно, но системно и неуморно прокарваше своята воля тъй добре, че във всички ведомства бе успял да си създаде една мрежа от чиновници, които образуваха нещо като една малка, но силна, държава в общата поголяма такава. Така, например, той знаеше добре, че колкото и да е слабо съзнанието на народа, колкото и да е силен робският дух, който го притиска, неговото противонародно управление може найсетне да предизвика едно решително реагиране всред нацията, а формите на това реагиране, деня му и часа му никой не може да предвиди. То виси като демоклиев меч над главите на тираните. А Фердинанд не блестеше ни най-малко с кураж. Тия, които го познават от близо, го представляват като наклонен към един болезнен мистицизъм, примесен с фатализъм. Той е бил винаги терзан от страха, че ще падне жертва на някой атентат. „Ще видите, е казвал той на приближените си, че аз ще загина съсечен и не ще имам даже един свещеник за последния си момент“.*) И този страх у него е бил тъй голям, че не веднаж е бил използван от неговите приближени, за да изтъкват заслугите си пред него и за да печелят щедрото му благоволение, както и от „велики български държавни мъже“, които го добре познаваха и още по-добре използваха. Ето защо той се бе обградил с една грамадна мрежа от тайни агенти, вербувани измежду най-долните елементи в страната, но в същото време имаше своите хора и в официалната администрация, които никой министър на полицията не смееше да побутне. Фердинанд знаеше от миналото на България, от миналото на династията на своя дядо и, въобще, от историята на своите детронирани колеги, каква голяма роля играят средствата за съобщение: пощи, телефони, телеграфи, железници и пр. при една революция. И ето защо той се бе погрижил да има на важни постове в тия ведомства верни и преданни хора. Той знаеше какъв може да бъде често ефектът на една присъда на българските съдилища и ето защо някои измежду най-висшите съдии са били предмет на едно особно ласкаво третиране от страна на българския дворец. Той имаше една особна слабост към горите и държавните имоти и ето защо беше счел за неизлишно да има своите хора и в това ведомство.

---

*) Ernest Dandet. Ferdinand I-er. Paris, 1917.

Най-сетне Фердинанд схващаше много добре от какво грамадно значение и важност е ролята, която играе учителското съсловие в страната, чийто глас прониква и в най-затънтената колиба, под чието мощно влияние се намират младите бъдещи български граждани през един дълъг период от време, членовете на което пръскат лъчи от светлина и в най-тъмните кътове на страната, които, с една реч, орат и сеят българската културна нива. Ето защо едно от неговите най-големи желания бе да може да използва и тази културна сила за своите лични и тия на династията си интереси. И той се опита да си намери верни хора и в областта на народнопросветителното тяло и не малко усилия положи за това. Той успя, наистина, да спечели на своя страна не един народо-просветителен деец, но българското учителство в своята целост се е държало неподкупно и най-енергично е отблъсвало всички усилия и опити на Фердинанда да внесе корупция и в неговите редове.

Тук трябва, разбира се, да се направи едно разграничение. На първо място стои българското народно учителство, което винаги се е отличавало с дух на независимост и на борчество. Върху него най-много са се насочвали ударите на разбесняващата се не веднаж реакция в страната. Но преследвано, гонено, както по отделно, тъй и в лицето на неговите организации, то е стояло винаги будно на поста си и всякога е било в първите редове на борбата против вилненията и произволите на българския монархизъм. Политическиият историк не ще може да отмине, без да отбележи важни и славни дати в неговата история. То е една от силите на бъдещето и демокрацията и, както в миналото, тъй и за напред, ще стои на чело на борбата за политическия и общо-културен напредък на страната.

Не би могло, обаче, да се каже същото и за гимназиалното учителство. Не че то е вършило услуги на Фердинанда, но, изобщо, като цяло, то се е отличавало с твърде жалък бюрократически дух и почти нивга неговата обществена дейност не е излизала вън от рамките на единствените грижи за подобрение на неговото материялно положение.

А българското професорство, жреците на българската висша наука? — То има своите моменти на въздигане и такива на падение. В известни моменти нему не е липсвала борческа енергия; то достойно отстоя и брани до последни сили свещената кауза на българската висша наука — автономията на българския университет — против посегателствата и произволите на Фердинанда. От тази борба то излезе победоносно и порастнало и отнесе живата адмирация на цялото просветено общество. Но не винаги е било то будно на своя пост. Наистина, обществените борби, политическите акции не представляват една непосредствена задача за един просветителен деец. Но би бил твърде непросветен оня, който не би разбрал, че в историята на всеки народ има моменти, през които се твори много повече, отколкото през цели векове, — моменти, които крият в себе си съдбоносни последствия за националния живот. Дълг на всекиго е в такива моменти да внесе частта на своята енергия, частта на своето усилие в общо-националното такова, а на българското професорство, като духовен вожд на нацията, се налагаше с мощно авторитетната си ръка да издигне факела, който през тъмната нощ да освети пътя, за да се види пропастта, която зееше пред българската държава и българското племе и която грозеше да ги погълне.

Фердинанд очакваше една подобна акция и се боеше от нея, но опасенията му излязоха неоснователни. Професорството не схвана значението и величието на историческия момент, който преживявахме, или пък не намери достатъчно сили и кураж в себе си за една спасителна за нацията акция.

*

Най-изкусен, най-голям виртуоз се показа Фердинанд в областта на политическия живот на страната. Той упражняваше върху последния едно непосредствено и най-мощно влияние. Неговите ръководни начала в тази област бяха тия на политическата мъдрост на Средновековието, политическите принципи на Макиавелизма: Divide et impera — разделяй и владей. Една от най-характерните черти на политическия живот на България през периода на неговото царуване бе непрекъснатото дробене на политическите сили на народа, непрестанното увеличение числото на политическите партии в страната, които никнеха като гъби. Те надминаха първата десетица, като не смятаме отделните незначителни, несериозни и с мимолетен живот организацийки, рожба на политически авантюристи, които хитро и умело използваха идеализма и неопитността на младите си последователи за лични и шантажни цели. Това явление на умножение на политическите партии се забелязва, наистина, на само у нас. Безспорна и вън от всяко съмнение е тенденцията на усложнение политическия живот във всички страни и, като резултат от това, на увеличение числото на политическите партии. Даже класическата страна на свободата и парламентаризма — Англия, чийто политичиски живот се изпълваше и поглъщаше дълго време от борбите на двете големи и силни исторически партии — виги и тори — либерали и консерватори, представителки на две рязко разграничени икономически школи, на две обособени социални класи, днес не може да убегне на нуждата на новото време и в нея се забелязва същото това явление. Но условията, които обуславят и оправдават това другаде, у нас не съществуваха. Големи политически, икономически и социални проблеми у нас преди войната не съществуваха, поне в този вид, в който те са поставени днес, и не върху тяхната основа се извършваше този процес. Без съмнение, понеже това е един факт, той има своите причини и условия, които са го благоприятствували. Тях ще разгледаме подробно другаде, гдето ще говорим за политическите партии в България през Фердинандовото царуване, а сега ще подчертаем само факта, че на този процес на умножение на политическите партии, на дробене политическите сили на народа, Фердинанд не беше чужд. Той използваше всички възможни средства, за да сее недоверие между политическите дейци, принадлежащи към една и съща политическа група; той подклаждаше и поддържаше недоверие и една взаимна и обезсилваща ги борба между отделните партии. Интригите, които е сял между партийните водители, а най-вече обещанията за скорошно повикване на власт, които с най-голяма хитрина и лукавство им е давал, са били едно мощно оръжие в неговите ръце, с което той е осуетявал всяки опит за разбирателство по между им, колчем под натиска на общественото мнение в страната, те са се решавали на такъв. Ползвайки се от това тяхно безсилие, Фердинанд повикваше на власт винаги угодните нему партии и лица, затваряше си очите и с това ги насърдчаваше в техните закононарушения, произволи и грабежи, за да му бъдат те благодарни и за да ги привърже по-силно към себе си. При това насърдчение отгоре и при липсата на един истински контрол на парламента върху изпълнителната власт, те тъпчеха конституцията и законите, разпиляваха държавните богатства и не се спираха дори и пред най-вулгарните кражби и злоупотреби. Това продължаваше до тогава, докато малките и отделни незадоволства, които техното управление създаваше, се засилваха и сливаха в една буйна, заплашителна вълна, грозяща да предизвика най-сериозни сътресения в страната. Но Фердинанд винаги, най-умело и на време отстъпваше, макар и не за дълго. Той се разделяше тогава със своите любимци, като на разкошни царски трапези и пиршества ги обсипваше с многобройните изрази на своего царствено благоволение — ордени, рескрипти и пр., при което не му беше чужда мисълта, да изкаже по този начин презрението си към просташкия селски народ, който иска да му диктува волята си, принуждавайки го да се разделя от своите любимци. А за отдушник на накипялото народно негодуване той повикваше на власт някоя от партиите, която в дадения момент беше подходяща за такъв, поради по-голямата благосклонност към нея на общественото мнение в страната или, най-малко, поради по-примирителното държане на народа към нея. И тези партии, които поради дългото чакане на властта, започваха да стават нетърпеливи, се втурваха безогледно в обятията на властта, забравяха нееднократно даваните от тях обещания на народа, прибягваха до плитка казуистика, за да доказват на последния, че те не вършат нищо повече и нищо по-малко от това, което порано са му обещавали и се надсмиваха над невежеството и несъзнанието на масата. Би било, обаче, несправедливо и неверно да се отрича, че измежду политическите партии, които са играли, макар и неволно тази роля на отдушник, са липсвали понякога и такива, които са били най-искренно проникнати от желанието да изменят този ред на нещата, да създадат ред и законност в страната и да възстановят, тъй да се каже, нарушената конституционна хармония. По една или друга причина, обаче, те не са никога схващали правилно истинските причини за политическото безсилие на масата, не са никога посочвали на народа истинските недъзи, от които страда нашия политически живот. И веднаж поели властта, това тяхно желание скоро се изгубваше тъй като изкусният Фердинанд не закъсняваше да ги увлече по пътя на техните предшественици или, при невъзможността да направи това, им поставяше капани или стоварваше върху тях отговорността за някое от своите безчислени противоконституционни дела, компрометираше ги с това в очите на народа и партията, дошла на власт по личното негово, макар до нейде и принудено благоволение, не опираща се на една здрава и солидно организирана опора в народа, а само върху неговото моментно, неорганизирано и, тъй да се каже, стихийно незадоволство от предшествующото управление, се улавяше в така поставената ѝ примка, компрометираше се и тогава Фердинанд влизаше в ролята на строг конституционно-парламентарен държавен глава, тънък предугаждач на бъдещето народно недоволство и я натирваше по един най-безцеремонен начин. Не би било съвсем излишно да припомним и един-два факта. Няма стамболовистки и радославистки кабинет, с който Фердинанд да не се е разделял, освен след едно силно и вземаще застрашителни размери народно негодувание, и в същото време няма министри, с които Фардинанд да се е разделял по един по-сърдечен и по-трогателен начин, отколкото с любимите нему стамболовисти, радослависти и тончевисти министри. Крайно грубият и просташки начин, по който Фердинанд се отнесе в 1903 г. с отличния политически деец и държавен мъж, сега покойник, г. Александър Радев, — начин крайно обиден, както за последния, тъй и за целия народ, — с цел да предизвика оставката на тогавашния кабинет на д-р Данева, както и изгонването на правителството на г. Малинова в 1911 г., съпоставени със сърдечната, макар и наложена от страха пред една общо-гражданска и военна революция, раздяла на Фердинанда от Радославова, когото Фердинанд, гаврейки се с народа и армията, няколко дни след падането му от власт отведе от църквата Св. Крал в двореца си и с когото пирува до забрава, като го награди с най-високия орден за всенародна заслуга — Св. Кирил и Методи — и в знак на благодарност за великите му заслуги му отправи царствен рескрипт; недостойното незачитане, което прояви към главата на българската църква Екзарх Йосиф I, символа на българското национално единство и на една четиредесет годишна народополезна дейност, като не благоволи да излезе и се поклони пред неговите останки, пред които цял един народ се бе благоговейно преклонил, съпоставено с трогателната раздяла и почит, които Фердинанд изрази на един от най-грабливите стамболовистки министри — Лазар Паяков, когато последният умря под тежестта на своите престъпления — всичко това, всички тия факти, могат да се видят некому дребни и незначителни, но те са важни, забележителни, защото символизират едно управление, един режим, една епоха от българската политическа история, която се завърши най-трагично за България и за българския народ.

Така колелото се въртеше и историята се повтаряше. И в продължение на своето тридесет и едно годишно царуване Фердинанд държа на власт двадесет години трите партии на стамболовисти, радослависти и тончевисти, които създаваха за него условия за неограничено и безконтролно провеждане на неговата воля в управлението на държавата, а за тях си—условия за системно и методично разхищение на държавните богатства, и за един организиран и формен грабеж на страната. Това бяха трите партии, една от които г. С. Радев в известното свое съчинение се помъчи да представи ведно с Фердинанда като един от главните „Строители на съвременна България“, но които партии през всичкото време на своето управление само подготвяха това, което сами и не случайно трябваше да довършат — пълния разгром на България и на българския народ.

Това бе в най-общи и най-груби черти управлението на цар Фердинада през всичкото време на неговото царуване. При твърде голямата политическа непросветеност, при съвсем слабото политическо съзнание, за което никой не трябва и не може да го вини, на инак крайно демократичния, честния и трудолюбив народ, при една недорасла и късогледа политическа интелигенция, която бе останала без всякакви граждански добродетели и без идеализъм, и която той успя в по-голямата ѝ част да корумпира и разврати, алчният за власт и богатство, амбициозен и болезнено честолюбив Фердинанд, опирайки се главно на преданното му до предателство действуваще офицерство, успя, както нявга сполучливо се изрази един мимолетен народен трибун, да превърне конституционализма на България на фикция, парламентаризма ѝ на фарс и от демократическа България да създаде една азиятска сатрапия, в която се разпореждаше по един най-произволен и най-безцеремонен начин.

Това негово управление едни нарекоха цезаризъм, други — монархизъм, трети — личен режим и пр., но, каквото и име да му се даваше, неговата същност се заключаваше в свеждането до минимум влиянието на народа в управлението на държавата, във фактическото съсредоточаване на властта в ръцете на Фердинанда и в приспособяването на строгите конституционно-парламентарни форми за най-неограниченото, привидно легално, провеждане на неговата лична воля.

V

ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА ФЕРДИНАНДА

За да се разбере по-добре външната политика на цар Фердинанда, която указа голямо и крайно пакостно влияние, както върху мира на Балканите, тъй и върху общия мир, който още не е възстановен напълно, към няколкото черти на неговия характер, които до сега изтъкнахме, нужно е да прибавим и други, които ще ни дадат един, макар и най-груб образ на неговия характер, на неговите цели и амбиции, на неговия душевен мир въобще. Тях трябва ние да познаваме що-годе, за да се убедим, че резултатът на неговото царуване не бе случаен, че той бе неминуем, че той трябваше да дойде със силата на нещо непредотвратимо, тъй както неминуемо и непредотвратимо произтича следствието от своята причина.

Преди всичко неговият характер е бил крайно антипатичен. „Забележителните му качества на комедиаш, прекомерният му дар на притворство, извънмерната му способност към двуеличие, суровостта му към слабите, която не се равнява освен на угодливостта му към силните — това са черти, които ни разкриват неговия антипатичен характер“, казва френския публицист Ернст Доде... „Страстният му вкус към цветята и скъпоценностите, към декорациииите и блестящите униформи, непрестанните му постъпки във Виена да получи Златното Руно, което не ще постигне, освен след неколкократни откази, пълните със скъпоценни камъни вази, които се редят на писалищната му маса и в които обича, разговаряйки, да потапя отрупаните си с пръстени ръце, начинът му на обличане, на разговаряне, естественото му желание да не позволи никому да чете мислите му — това са редица характерни признаци на една натура, в която амбицията е останала егоистична, лична, без скрупули и необуздана в своите прояви. Такъв, какъвто се опитахме да го опишем, такъв ще се покаже той в тържествените моменти, в които ще трябва да решава своята съдба, както и тая на своето кралство“.*)

Такъв е бил характерът на Фердинанда. Такъв бе той известен и на народа, когото той управляваше. Но това, което бе главната пружина на неговия живот и което даде своя отпечатък на всички негови постъпки и дела, което стана причина за голямото нещастие на българския народ, това бяха неговото болезнено честолюбие, неговата голяма жажда за почести и слава, неговите необуздани амбиции. А за тези си амбиции той е казвал на вуйчо си дук д’Омал, че ще бъдат задоволени само, когато се короняса в църквата Св. София в Цариград като източен император.*) В тези две думи, едната от които означава най-висшият сан на царското достоинство, а другата е едно географско понятие, което дава идея за грамадна териториална обширност и напомва нявгашните римски империи, се заключава истинската програма на неговата външна политика, която сложи върху слабите плещи на скромния селски български народ органически противните му, непосилни за него и фантастически задачи за владичество и хегемония. Това са същите германски блянове за владичество над света, само че в по-умален вид. Фердинанд мечтаеше да създаде под своя царствен скиптър една източна империя със седалище в Цариград, която естествено и неизбежно би трябвало да включва не само целия Балкански полуостров, но и земи от азиятския материк. Безспорно, това не беше неговата непосредствена цел, а неговата мечта — далечната цел, към която той се стремеше. Като се има това пред вид, ще може по-добре да се разбере честото съвпадение на временните цели на неговата политика със стремежите на нацията към племенно обединение, което съвпадение той най-умело използваше, но така също ще стане явно, че големите отклонения от преследваните от нацията цели, усилията към които бяха не веднаж спъвани от него, които бяха често пренасяни в жертва на неговите лични и династически интереси, не бяха отклонения случайни, а брънки на една и съща верига, етапи на една и съща политика, която се завърши катастрофално за него, но още по-катастрофално за целия български народ.

---

*) Безкруполността на Фердинанда е била добре позната и на неговия вуйчо дук д’Омал, по-възрастен брат на майка му Клементина, наследството на когото Фердинанд е имал голяма надежда да получи. В това си очакване, обаче, той се излъгал, тъй като дук д’Омал се отвратил от него. Последният често казвал на графиня Клиншан, негова морганитическа жена: „Това, което най-малко може да затрудни Фердинанда, — са скруполите“. А като най-добра илюстрания на неговата хипокризия може да послужи следният факт, който не веднаж е бил възпроизвеждан във френската преса: той посочвал на посетилите го в софийския му дворец видни французи една кристална чаша, в която имало шепа пръст, и казвал: „Аз не забравям, че съм внук на Луи Филип и ето френска земя, донесох я от Шантили; тя ще ме следва и в моя вечен покой“.

---

*) Ernest Daudet, Ferdinand I, 1917. p. 103.

*

След като Фердинанд с посочените в началото на тази книга средства успя да стане фактически пълновластен господар в страната, естествено бе щото воденето на външната политика да падне от само себе си в неговите ръце. Той бе, който води външната политика на България от падането на Стамболова до своето собствено падане. Политиката, която той провеждаше, бе собствена негова политика, която в много отделни пунктове съвпадаше привидно с интересите на нацията, но чиято ръководна идея и крайна цел, както вече посочихме, нямаха нищо общо с тия на нацията. В отделните малки успехи, които България постигна през неговото царуване и които се дължат по-скоро на твърде важното географско положение на страната, на нейните природни богатства, както и на ценните, признати от всички, качества на българския народ, лишените от по-широк поглед и от способността за самостоятелно мислене чуждестранни публицисти виждаха резултати на едни едва ли не достигащи до гениалност дипломатически способности на цар Фердинанд и го бяха провъзгласили за велик дипломат. Наистина, България е имала винаги министри на външните работи и то най-видни политически лица — шефове на партии, но не бяха те, които водеха тази политика, които знаеха нейните тайни и нейните цели. Ония, които си въобразяват, че са водили външната политика на България, не са били, в същност, освен едни мантии, които Фердинанд си е намятал в зависимост от нуждите на политическия момент или, както той сам е казвал, неговите министри са били считани от него като марионетки, на които той е дърпал вървите.*)

---

*) Ernest Daudet. Ferdinand l-er p. 203.

А ако има случаи, когато те не са искали да играят тази роля, те са бивали безсилни да сторят каквото и да било мимо неговата воля, защото Фердинанд си бе нагласил един дипломатически апарат, който считаше шефа на дворцовата канцелария за стоящ по-горе от министра на външните работи и който апарат никой български министър на външните работи не е смеял да побутне. Почти всички дипломатически постове през неговото царуване са били заемани от лица, най-голямото достоинство на които е било, че са били близки, верни и преданни нему хора — едно качество, което в повечето случаи е било развито в ущърб на техните дипломатически способности. Задачата, за която ги е предназначавал, обаче, Фердинанд — да поставят непосредствено даваните им от българския дворец заповеди по-горе от тия на техния шеф — министър на външните работи — те бляскаво са изпълнявали. Станчевци, генерал Никифоровци, генерал Марковци, Пасаровци, Чапрашиковци, Грековци и др. са били едни от най-главните герои в дипломатическата история на България през Фердинандовото царуване. Ако рядко някой по-сериозен мъж е бил назначаван на някой важен дипломатически пост, то е ставало поради особното стечение на политическите обстоятелства и когато явната некадърност на неговите любимци е била явно и съвършенно несъвместима с задачата, която политическият момент е налагал. А не веднаж даже на чело на министерството на външните работи са стояли неговите верни хора: Рачо Петровци, Паприковци, Станчевци, които са били и си остават и до днес чужди на политическите партии, които са управлявали страната, или по-скоро са принадлежали към личната партия на Фердинанда — неговата дворцова камарила. А и тогава, когато на чело на това министерство е заставал някой по-виден политически мъж, шеф на политическа партия, той не е могъл да следва една политика, която не би държала сметка за личните възгледи на Фердинанда, или, ако е правил такава, то е било само привидно и защото сам Фердинанд в дадения момент е имал нужда от нея. Тази политика, обаче, никога не му е била налагана. Фердинанд я е допущал, защото сам е имал нужда от нея. Най-голямото доказателство за това е, че щом си е постигал целта, той веднага е променял тази политика, като е натирвал партията, която я е вършила. Друго яче не би могло и да бъде, щом като никоя партия не е успявала да му се наложи в управлението на страната. Дори тогава, когато някоя от п.ртиите е била издигана до кормилото на управлението от вълната на общественото негодувание, щом тази вълна е спадала и се е улегвала, тая партия, нямайки зад гърба си една здраво организирана обществена опора, е оставала да виси във въздуха и по-нататъшното й стоене на власт е зависело изключително от личното благоволение на Фердинанда. Но и през малкото време, когато управляващата партия се е чувствала още силна, той не е позволявал да се направи някоя важна дипломатическа стъпка без неговото знание и съгласие. Тъй далеч е, например, поведението на един Гладстон към кралица Виктория от това на един български партиен шеф, м-р председател и м-р на външните работи към Фердинанда, колкото бе далеч българският парламентаризъм от английския. Ако Гладстон, като пръв министър, в едно обяснение с кралица Виктория, през което последната му се оплакала, че министрът на външните работи Лорд Палмерстон продължавал, въпреки нейните искания и неговите обещания, да я държи в неведение на външната политика на кралството и дори тупнала нервно с крак, напомвайки, че тя е английската корона, е можал също тъй да тупне с крак и да й отговори: „А вие, забравяте, Ваше Величество, че аз съм английския народ“,*) ако, казвам, това е ставало в Англия, българските президенти нито са мислили, нито са могли да кажат това на Фердинанда, защото те нивга не са били българския народ. Не можем да не припомним няколко твърде характерни за случая факти от нашето близко политическо минало. Когато в 1908 г., след обявяването на независимостта, г. Малинов в качеството си на м-р председател и м-р на външните работи направи известните свои изявлення, че свободата и независимостта на един народ с пари не се купуват, българският пълномощен министър в Париж г. Станчев по заповед на Фердинанда побърза да опровергае своя шеф и да заяви, че България е добър платец и че тя ще заплати на Турция онова, което следва да й плати. Не знаем какво е казал г. Малинов на Фердиианда, но факт е, че той не можа да хване за ухото г. Станчева и да го постави на местото му, а преглътна горчивия хап. Но има случаи още по-характерни. Те са от времето на Балканската и Междусъюзническата войни. Когато в последния ден на м. окомврий 1912 г. в София се получава предложението на Кямил-паша за примирие и мир и г. Гешов го съобщава на Фердинанда, последният още същия ден дава на генерал Савова, според твърденията на същия**), заповед за форсиране на Чаталджанските позиции, а на другия ден, 1 ноември, вика г. Гешова на телефона и му забранява да съобщи искането на великия везир на съюзниците на България. И г. Гешов слуша и безропотно се покорява.*) Същият г. Гешов в своята брошура „Престъпното безумие и анкетата по него“ наивно разказва, че както той сам, тъй и председателствувания от него кабинет не са знаяли предварително нищо за редица найважни политически и военни събития, които се извършиха през Балканската война, като атаката на Чаталджанските позиции, атаката на Одрин и изпращането от Фердинанда на Кочо х. Калчева в Цариград да води тайно преговори с великия везир, едновременно с официялните, които по това време се водеха в Лондон.**)

---

*) M. Kovalewsky — Les origines de la démocratie contemporaine, t, I; Sibert — Etudes sur le Premier Ministre en Angleterre, 1909, p. 319.

**) В. Дневник, брой 4208.

Друг един случай, който говори най-красноречиво за това, кой водеше външната политика и решаваше съдбоносните за България въпроси и каква е била ролята на българските президенти и м-ри на външните работи, е случаят с обявяването на Междусъюзническата война. Ние оставяме сега на страна въпроса до колко са верни твърденията на г. Данев относно обявяването на тази война и за миг ги приемаме за такива. А г. Данев казва, че той в качеството си на м-р председател и м-р на външните работи не е подозирал дори приближаването на това от най-голяма важност и от съдбоносно за неговата страна значение събитие, което може да се счете за начало на всички ония злини, които впоследствие връхлетяха България. Цял свят остана очуден, че м-рът на външните работи на България не е и подозирал даже, че ще се обявява война на три балкански държави, още наши съюзници, и не можа да си представи „що за пръв министър е тоя, който е останал в пълно неведение на една заповед, която постави в движение цяла една армия“.

---

*) Ив. Ев. Гешов — Престъпното безумие и пр. 1914 г. стр. 32—33.

**) Ив. Ев. Гешов — Престъпното безумие и пр. стр. 42. Из статията на Дамад Шериф-паша, министър на народното просвещение в кабинета на Кямил-паша, публикувана във в. Temps от 3 декември 1913 г. „....... През декември 1912 г. генерал Савов, главнокомандуващ българската армия, беше се отнесъл до главнокомандуващия Назим-паша, който се намираше в Дарданелите, за да му поиска да позволи на г. Калчева да отиде в Цариград и да има там едно свиждане с великия везир Кямил-паша, понеже той бил натоварен от българското правителство с една много важна мисия.

„Това позволение се даде и една вечер след залез слънце г. Калчев пристигна във Високата Порта, гдето има дълго свиждане с Кямил-паша. Българският пратеник има след това още две или три свиждания с великия везир...“

Едва ли може, прочее, някой да се съмнява, че истинският и фактически ръководител на външната политика на България през царуването на цар Фердинанда е бил сам той. А тази политика не беше политика, която се инспирираше от интересите на българския народ, а винаги една и съща лична и династическа политика на Фердинанда, колкото и да са се променяли нейните агенти, колкото и различни да са били нейните отделни прояви и макар да не отричаме дори и едни временни отклонения от нейното общо и постоянно направление. Тази негова политика се състоеше в следването все на същия, озарен от неговата мечта път, по който той се стремеше да достигне до Св. София в Цариград и до короната на един източен император.

Този път водеше далече от Русия. Той отдалечаваше България не само от Русия, но и от цялото славянство и я приближаваше към централните империи. Ето защо и основната идея на политиката на Фердинанда, която идея преминава като червена нишка през цялото негово царуване, е била да отчуждава България от Русия и от останалия славянски свят и да я приближава към двете централни империи, които бяха врагове на славянството и подтисници на десятки милиони славяни и политиката на които на Балканския полуостров се изразяваше в станалата вече банална, поради своето употребление, фраза на Бисмарка за натиск и проникване на изток — Drang nach Osten. За никого не бе тайна, че много от жизнено значение за България въпроси се решаваха в Шьонбрунския дворец във Виена и че Фердинанд нагласяваше външната политика на България в унисон с тази на Австро-Унгария. Това отдалечаване на България от Русия и славянството достигна своята кулминационна точка в 1915 г., когато България, „противно на чувствата на своя народ и на явните интетереси на своето бъдеще, бе хвърлена чрез насилието на една зловредна и престъпна власт в една безумна война“.*) Биха могли, наистина, да се посочат факти, като опита за сключване на Сръбско-българския митнически съюз и Балканския съюз, които като че ли идат да опровергаят тази наша мисъл или, най-малко, да я отслабят, но това е само на пръв поглед . Ние ще разгледаме по-нататък тия две събития, тия две, на пръв поглед, наистина, отклонения от главната линия на политиката на цар Фердинанда и ще се постараем да обясним причините, които го накараха да прибегне до тях. Сега, обаче, искаме да се спрем на въпроса — кое именно караше Фердинанда да отдалечава България от Русия и славянството, въобще, и да я приближава към двете централни империи. Преди всичко неговото национално чувство не е могло да не укаже влияние върху него. Фердинанд беше чужд на славянското племе и принадлежеше към един горд и надменен народ, под чието иго пъшкаха десетки милиони славяни, които той считаше за тор на своята нива. Неговата привързаност към немското му отечество е била винаги тъй силна, че голяма част от своето царуване той прекара в него, а в България живя заобиколен от свои сънародници, които, както вече казахме, изпитваха, като самия него, не твърде дружелюбни чувства към нас, българите. Освен това, Фердинанд беше католик и ортодоксията на българския народ не му беше по сърце. Наистина, националното и религиозното чувства не могат да играят голяма роля в политическата система на един „реален политик". Но пък и тяхното пълно пренебрегване би ни накарало да изгубим почвата на реалността под краката си и да влезем в заблуждение. Без да считаме, прочее, че немският произход на цар Фердинанда и изповядваната от него католическа религия са имали голямо влияние върху следваната от него политика, ние все пак мислим, че те не са могли да не укажат известно влияние върху последната.

---

* Из декларацията на Т. Теодоров пред конференцията за мира.

Това, обаче, което по един най-решителен начин повлия на Фердинанда и го накара още от първия ден на встъпването му на българския престол да стане враг на Русия — това бяха руските претенции за Босфора и Дарданелите. Тази нескривана руска империалистическа политика е била главното оръжие на русофобската пропаганда, която десятки години тровѝ политическия живот на България. Но желанието да предпази България от едно опасно за нея съседство ли бе, което караше Фердинанда и русофобите в България да виждат в тия руски претенции и в евентуалното настаняване на Русия в Цариград и Дарданелите, едно зло, и тъй опасни ли бяха, наистина, тези руски претенции за свободата и независимостта на България, та именно ние, българите, да се явим едни от най-големите противници на тази руска политика? Нима за България бе по-малко опасно нейното евентуално включване в политическата система на германския империализъм, в една Mittel Europa и по-съвместима ли бе със свободата и независимостта на България ролята, която германизмът ѝ отреждаше да изпълнява — да бъде един коридор за германското нашествие към Цариград и Мала-Азия и да свързва по този начин Хамбург с Багдат — оста на хегемонията на германизма, който искаше да бъде над всичко в света? Или пък, ако смъртта на „болния човек“ се очакваше, макар и погрешно, да настъпи като резултат на оня исторически процес на разложение на Турската империя, който се започна от деня, когато турските орди бяха пред стените на Виена и се твърде много засили през XIX век, и най-голямият брилянт на Османската империя се очакваше да падне в ръцете на някоя или некои от великите сили, защо в такъв случай съседството на една славянска страна, наша освободителка, да бъдеше за нас по-опасно от това на една Англия, на една Германия или на която и да било друга велика сила? Или най-сетне, защото и тази възможност не беше изключена, по за предпочитане ли би било за нас, българите, да видим един ден настанена в Цариград Гърция с нейните мегаломански идеи за възкресяване на Византийската империя и пр., на която Гърция ние, българите, с нашата безумна политика най-много разширихме границиите и едва не заведохме и в Цариград? Явно е, че всички ония опасности, с които се опитваха да плашат и заблуждават народа и да смутят неговата съвест, бяха само едни плашила и нищо повече. И народът нито ги разбра, нито поиска да ги разбере. Въпреки голямата ревност, с която се мъчеха да му втълпят страх от Русия, този страх не можа да намери почва, освен само всред една част от нашата интелигенция. Простата, селска маса, със силата на своето здраво интуитивно чувство, схващаше много добре работите и не виждаше в руските претенции една опасност за България.

Истинските причини, поради които Фердинанд се опълчи против Русия, бяха, че той сам аспирираше за Цариград, който град беше избрал за столица на своята Източна империя и че, следователно, и той сам водеше една завоевателна, една империалистическа политика. Най-голямата, обаче, пречка за реализирането на този негов блян идеше от Русия. Претенциите на великата славянска освободителка и тия на бурбонския потомък тук се срещаха и сблъскваха. Ето защо и политиката на Фердинанда е била винаги, кога явно, кога прикрито, насочена против Русия; ето защо българският дворец е бил винаги огнище на русофобската пропаганда в България; ето защо във Виена и Берлин се решаваха много от жизнено значение за нашата страна въпроси; ето защо Фердинанд мразеше славянството и се мъчеше с всички сили да отдалечи България от него. И той не само избягваше да подчертава славянския характер на народа и държавата, но с методичност и последователност се стремеше да отслаби, да скъса, да затрие връзките, които свързваха България с нейната освободителка и с цялото останало славянство.

В потвърждение на тази наша мисъл достатъчно ще бъде да припомним само няколко факта. Такива бяха споменатите вече преименуване на храма Александър Невски и въвеждането на григорянския календар у нас, както и насърдчаването от страна на българския дворец на разните „татаробългари“, „туранци“ и други шантажисти, които под звъна на германското злато скърпваха всевъзможни „теории“, с цел да отрекат славянския произход на нашия народ, за да улеснят и направят по този начин по-тесно и по-интимно насилственото му сближение с германския и маджарски народи. Ако към тия факти прибавим и злокобните планове на правителството на Радославова да ни натрапи изцело системата на германското законодателство, без оглед на това, че правните норми и институти на един народ не са една спекулативна система, а един исторически продукт, особено в области, в които тия институти носят най-силния отпечатък на народния бит, на народните нрави, обичаи и вярвания, едва ли ще остане у някого съмнение за това, какви бяха истинските намерения на Фердинанда и едва ли ще бъде пресилено, ако кажем, че най-голямият и опасен враг на българското племе, на неговата национална и славянска култура, след Цариградската гръцка патриаршия в предосвободителната епоха, е бил царят на българите Фердинанд I.

Такава бе в най-общи и най-груби линии външната политика на цар Фердинарда; тия бяха целите, които той преследваше, и тоя бе пътят, по който той водеше България, за да я отдалечи от Русия и славянството и да я приближи към централните империи. Последните го считаха, наистина, за техен страж, който пази Босфора и Цариград от Русия, но Фердинанд отиваше по-далеч и под предлог, че иска да пази България от едно опасно съседство, той пазеше Босфора и Цариград със скритата мисъл, че ги пази за самия себе си.

VI

ФЕРДИНАНД
И
МАКЕДОНСКИЯТ ВЪПРОС

След като Фердинанд се раздели от Стамболова и чрез припознаването си от Русия и другите сили успя да консолидира своето и това на династията си положение на българския трон и след като в късо време успя да съсредоточи напълно в ръцете си ръководството, както на вътрешната, тъй и на външната политика на държавата, той пристъпи отначало бавно и предпазливо, по-сетне по-бързо и по-смело, към по-нататъшното осъществяване на своите планове. Всички ония събития, които ще започнат сега да се редят и които ще отбележат главните етапи на неговото царуване, за да свършат с пълен крах за него и с пълен разгром за държавата, ще се извършат на един общ фон, който ще придаде особен характер, както на неговата политика, тъй и на политиката на другите съседни държави, на политиката на балканските държави въобще. Този общ фон е македонският въпрос. Фердинанд си послужи с македонския въпрос и по-рано, за да плаши Русия и за да се добере до припознаването си от нея и от Европа. С него ще си служи той и сега и за неговото, уж, разрешение ще извърши онези престъпни безумия, които ще костуват нему короната и пълното и окончателно компрометиране на неговата династия и на монархическата институция в България, а на последната нейната политическа самостойност и икономическа независимост. Ето защо налага ни се да се спрем, макар и на кратко, на този голям и фатален балкански, а до известна степен, и общоевропейски проблем.

След Берлинския конгрес и последвалата го след няколко години Румелийска революция, която създаде на Балканския полуостров едно, дълго време непризнато от великите сили, фактическо положение, на дневен ред дойдоха македонският и тракийският въпроси, които бяха неразривно свързани един с друг.

По първия от тези два въпроса — македонския — се намериха в непосредствен контакт и се сблъскаха претенциите на България, Сърбия и Гърция, а по втория — тракийския — тези на България и Гърция. Не искаме, защото бихме се ненужно отклонили от задачата, която сме си поставили, да разглеждаме тук на това място доводите на трите съперници, както и да преценяваме основателността на изтъкваните от всяка една от тях претенции. Ще отбележим само факта, че тези претенции бяха във висша степен несъвместими помежду си и че създадоха едно крайно опасно за мира на Балканите и изобщо за мира в Европа положение.

Официялната политика, която правителствата на Фердинанда следваха по македонския и тракийския въпроси, намираше дълго време израженив във формулата *автономия на Македония и Одринско.* Идеята за автономията на тия две области от турската империя, а най-вече тази за автономията на Македония, бе една най-щастлива и спасителна за разрешението на сложния и заплетен македонски проблем идея. Пред всяко друго разрешение на тоя проблем идеята за една автономна Македония имаше голямото предимство, че най-добре отговаряше на нуждите на самото македонско население, защото нейното реализиране би осигурило на сънародниците на отделните балкански народи, които съставляват това население, сравнително най-добри условия за запазване на техния език и националност и в същото време тази автономия би представлявала един полезен етап към изграждането на една по-виша организация на държавите на полуострова, за създаването на която би дала и най-силен тласък. Присъединяването на Македония изцяло към една от балканските държави, би представлявало едно разрешение на македонския въпрос, което би носило органически недостатъци, защото за голяма част от това население то би било само една промена на политическото иго и то много по-опасно, отколкото петвековното турско робство, което, колкото и да бе тежко и непоносимо за отделния индивид, опасност за племето не представляваше. А всяка идея за подялба на Македония въз основа на етнографния принцип или върху каквато и да било друга основа, би била практически неосъществима, поради голямото смешение на разните националности, които образуват македонското население и липсата, вследствие на това, на ясно очертани етнографни граници. Но всяка такава подялба би била и фатална, каквато се указа тая в 1913 г., защото е невъзможно да се извърши мирна подялба на Македония между държави, чиито необуздани аспирации са били винаги насочени не само към пълното и цялостно заграбване на тази област, но дори и към заграбването на области, съставляващи неразделна част от техните държавни територии, — претенции, в подкрепа на които всяка една от балканските държави е изваждала всевъзможни аргументи от етнографен, исторически, географски, икономически, стратегически и пр. характер.

Но една автономна Македония под властта на султана можеше да се допустне само като едно временно разрешение на македонския проблем, само като един временен етап и то не към създаването на една напълно самостоятелна държава, а на една държава, която би съставлявала част от една по-висша политическа организация на държавите на полуострова. Тя не би представлявала едно окончателно разрешение на македонския проблем, защото нито Сърбия, нито Гърция, нито България не биха се задоволили с такова едно разрешение. За Сърбия причината за това бе нейното крайно тежко географско положение, което ѝ създаваше тежки условия за съществуване, обричайки я на стопанска немощ и безсилие да се противопостави на неудържимия австро-германски натиск към Балканите и Солун, на който натиск ней предстоеше да бъде първата жертва. Сърбия винаги се е стремила да си извоюва едни по-изгодни стопански граници и пътища към море и, ето защо, тя не можеше да се задоволи с едно разрешение на македонския проблем, което не би подобрило политическите и стопански условия на нейното съществуване. А Австрия беше твърде силен съсед и Сърбия не можеше и да помисли дори за едно скорошно подобрение на своето положение за нейна сметка. Гърция също не искаше да допусне мисълта за една автономна или независима Македония. Причините, които обясняват сръбската политика, тук не съществуват. Но вместо тях у гърците съществува една силна шовинистическа страст, едни мегаломански идеи за разширение и възкресяване на едно минало, което никога не може да се върне — Византийската империя със седалище в Цариград. Наистина гръцките икономически интереси са повече в островите на Архипелага и Средиземното море, както и по Мало-Азийското крайбрежие, гдето се срещат компактни гръцки маси и къмкъдето бяха повече обърнати погледите на Венизелос, но и плодородната Тракийска област с Беломорското крайбрежие не е нивга преставала да бъде един от главните обекти на гръцката политика и гръцките аспирации, особено при крал Константина, чийто поглед, както и тоя на Фердинанда, беше обърнат към Цариград.

В България, напротив, идеята за една автономна Македония намираше всеобщо одобрение. Тя се споделяше от целия български народ, от политическите партии и от Фердинанда. Но до като народът виждаше в нея едно възможно разрешение на македонския въпрос, чрез което би се турило край на произволите на турската власт над беззащитното македонско население, а така също и главно би се попречило на разпокъсване на Македония, при което наши сънародници биха се намерили в чужди политически граници, гдето ги очакваше едно неизбежно и бързо асимилиране, за Фердинанда и управляващите партии това бе една неискрена, една фалшива, една официялна политика. Истинските цели на политиката на Фердинанда са били винаги пълното и целостно присъединяване на Македония и Одринско към България. В преследването на тази цел идеята за автономия на Македония представляваше една благовидна маска, а нейното реализиране не само не би попречило, но би улеснило постигането на тази негова цел. Явното изказване, обаче, на тия негови намерения би дало повод за опасни стълкновения на Балканите и би извикало неодобрение и противодействие от страна на великите сили, които не биха позволили да се наруши балканското равновесие в такава голяма степен и то за в полза на една само държава, която заема най-важното място на полуострова, която се намира в близост до Цариград и която има за фактически и неограничен господар Фердинанда Сакс-Кобург-Готски.

Преследвайки, обаче, тази своя цел, Фердинанд в същото време си служеше с македонския въпрос и за постигане на чисто лични и династически цели — обстоятелство, което стана причина за пораждането на твърде остър конфликт между българските правителства и македоно-одринското движение в лицето на Вътрешната македоно-одринска революционна организация — истинския и верен представител на поробеното македоно-одринско население. Последната за успешното преследване на своята цел — автономията на Македония и Одринско — имаше всичкия интерес да се еманципира от влиянието и опекунството на правителствата на Фердинанда. Не че тя бе абсолютно против каквото и да било споразумение с българските правителства, от материялната подръжка на които имаше най-голяма нужда, но нейните дейци знаеха много добре, че политиката на българските правителства не е политика на българския народ, а такава на Фердинанда, който не веднаж бе използвал македонското движение, както по време на припознаването си от Русия, без оглед на истинските нужди и интереси на самото македонско население, и че неговата истинска политика няма нищо общо с идеята за една автономна Македония, а преследва чисто лични, династически и завоевателни цели. Най-после два крупни факта от политическия живот на България показаха истинските намерения на Фердинанда, които българските правителства скриваха зад благовидния образ на формулата — *автономия на Македония*. Така демократическата партия в 1908 г. побърза да прикачи на Фердинанда нескопосаната титла „цар на българите“, която не само бе едно грубо нарушение на българската конституция, което се посрещна с небивал ентусиазъм от всички управляващи партии, но бе в същото време и една безумна провокация към държавите на полуострова, защото разкриваше по един явен и несъмнен начин истинските завоевателни намерения на Фердинанда и неговите правителства. Договорите пък, които коалиционното правителство на г. Гешов сключи в 1912 г. със Сърбия и Гърция, доказаха, че идеята за автономията на Македония не е била никога искрено поддържана от българските правителства, а е служила само да прикрива истинските, завоевателни намерения на Фердинанда.

Идеята, прочее, за една автономна Македония в състава на Турската империя или за една напълно независима Македония не представляваше едно окончателно разрешение на македонския проблем, защото не можеше да донесе една задоволителна промена на тежкото стопанско положение на Сърбия и в същото време би оставила незадоволени завоевателните аспирации на Фердинанда и тия на Гърция. Всички тия трудности биха могли, обаче, да бъдат отстранени с включването на автономна Македония като равноправен член на една по-висша политическа организация между държавите на полуострова, на една балканска или сръбско-българска конфедерация. Само като равноправен член на една общо-балканска конфедерация, която би турила край на тъй силно сблъскващите се аспирации на отделните балкански държави или пък на една по-лесно осъществима сръбско-българска конфедерация, която, разширявайки стопанските граници на България, Сърбия и на самата Македония, би подобрила във висша степен стопанските условия на тяхното съществуване, би турила край на взаимните ежби на двата славянски народа и би гарантирала на този траен политически съюз достатъчно сила да се противопостави на неоснователните гръцки претенции и блянове за Цариград и за възкресяването на Византийската империя, идеята за една автономна Македония би била осъществима и спасителелна. Подобна една политическа организация между България, Сърбия и Македония, отстранявайки всички спорове между първите две държави, можеше да се яви в същото време един сигурен и солиден стълб на мира на Балканите. Такова едно разрешение на македонския въпрос отговаряше най-добре и на нуждите на самото македонско население, тъй като би турило край на неговото мъченическо положение и би му гарантирало най-добри условия за запазване на неговия език, култура и националност. То би било и най-радостно посрещнато от двата народа — сръбския и българския — които биха видели най-сетне да изчезва от тяхния политически небосклон вечния повод за конфликти, които не веднаж се изразиха във взаимно-изтребителни, братоубийствени войни и които доведоха двата народа до разорение.

Но ако идеята за една балканска конфедерация или федерация отговаряше на добре разбраните жизнени интереси на всички обществени класи, на балканските народи, въобще, тя беше противна на интересите на царствуващите династии в балканските държави, защото ги отрицаваше и изключваше, защото беше възможна само под формата на една демократическа федеративна република. За нейното осъществяване, обаче, както в България, тъй и в Сърбия не съществуваха най-необходимите условия. Макар управлението на тези две страни да бе конституционно-парламентарно и те да притежаваха най-демократически политически институти, като всеобщо избирателно право, еднокамарна система и др., които привидно осигуряваха на двата народа едно значително участие в управлението на техните държави, начинът, по който товауправление се извършваше, особно в България, свеждаше до минимум народното влияние и участие в управлението и осигуряваше почти напълно провеждането в управлението на държавата на личната воля на държавния глава. Като предварително условие, следователно, за разрешението на македонския проблем съгласно истинските интереси на сръбския и българския народи, бе предварителното разрешение на вътрешно политическия проблем — проблема за едно истинско народно управление, т. е. едно управление, което да се извършва съгласно волята на народа и при най-близкото негово участие. Не ще и дума, че едно по-радикално разрешение на този въпрос би довело до промяната на политическия строй, до установяването на републиканската форма на управление, но такава една промена би била спасителна за двата народа и ходът на историческите събития, които се извършиха на Балканския полуостров през последните двадесет и пет години, би бил съвсем друг. И ако един ден проблесналото след толкова беди съзнание на сръбския и българския народи им посочи истинския спасителен път на тяхното развитие и преуспяване, той ще доведе до създаването на една южно славянска федеративна държава и този велик исторически акт в живота на южните славянски народи ще бъде най-възможен под формата на една южно-славянска федеративна демократическа република.

Но подобна една спасителна за българския народ идея не можеше, естествено, да намери поддръжка у властолюбивия Фердинанд, защото неговото управление не се вдъхновяваше от народните интереси, а преследваше цели, чужди на българския народ. Неговата заветна мечта за основаване на една династия по бреговете на Босфора, на една източна империя, беше несъвместима с една балканска федеративна република. Той би се съгласил за създаването на една федеративна държава, но не по пътя на взаимното разбирателство и съгласие на двата братски славянски народа, а по пътя на един друг исторически процес, подобен на тоя, който следвà Прусия при създаването на германската федеративна държава. Фердинанд би се съгласил за създаването на една автономна Македония, но влизаща в състава не на федеративна република, а в тоя на една федеративна монархическа държава, на чело на която би стоял той със своята династия и която държава би представлявала един вече близък етап към осъществяването на неговата заветна мечта — Източната империя. И в своите груби линии този бе пътя, по който Фердинанд вървеше и по който път той водеше България.

Политиката, прочее, която Фердинан и неговите правителства следваха по македонския въпрос — политика, която дълго бе скривана зад формулата *автономна Македония*, в същност бе една завоевателна, империалистическа политика, с която се преследваше не автономията на Македония, а присъединението на последната към България. Тази политика за първи път доби външен официален израз в 1908 г., когато Фердинанд със съдействието на правителството на демократическата партия се прогласи за цар не на България, а на българите, въобще, т. е., както на българите, които се намираха върху територията на българската държава, тъй и на тия, които живееха вън от нея. По-късно в 1912 г. тази негова политика доби реален вече израз при коалиционното народняшко-цанковистко правителство, когато се сключи договора за дележа на Македония, а кулминационния си пункт тя достигна през време на Европейската война, когато Фердинанд и правителството му, състояще се от останалите три управляващи партии, изявиха претенции за присъединяването към България на цяла Македония и на част от Албания и за унищожаването, отначало, на сръбската държава, а по сетне, когато се виде, че това не ще бъде възможно, за откъсването от нея на такива дори територии, за присъединяването на които към България не би могло да се намери никакъв етнографски аргумент, освен правото на победителя, какъвто бе случая с претенциите за коридор и прозорец с подтисницата на славянските народи, днес вече покойната Австро-Унгария, на такива територии, с една реч, каквито Сърбия след последната война, възползвана от правото си на победител, успя да откъсне от България и да си ги присъедини. Тази политика, обаче, не бе и никога не е била политика на българския народ, който днес тъй скъпо я изплаща, а лична, завоевателна и противонародна политика на цар Фердинанда и неговите правителства.

Ако, следователно, мирният и трудолюбив български народ през този първи, отначало светъл, после мрачен период на своята най-нова история вървя не по пътя на своите добре разбрани жизнени интереси, а по един път, който му причини нечувани страдания и стотици хиляди кръвни жертви, ампутирането на собственото му тяло, едно пълно разорение и опропастяване, — всичко това се дължи главно на упорито следваната от цар Фердинанда, със сътрудничеството на управляващите партии пагубна, империалистическа политика. Тази политика наложи своя отпечатък върху всички области на националния ни живот. Съсредоточаването на цялата почти власт в ръцете на държавния глава, развитието на един непосилен за слабите плещи на народа милитаризъм, който ни спечели името Прусия и Япония на Балканите, една икономическа политика на изкуствено индустриализиране на страната за сметка на занемареното дълги години земеделческо стопанство, една железопътна политика, пренебрегваща стопанските нужди на държавата, а задоволяваща главно нейните военни нужди, използуването на македонското движение за лични и династически цели и пр. и пр. — това бе безумната и престъпна външна политика на цар Фердинанда.

Нека сега преминем към по-важните събития които се извършиха през Фердинандовото царуване, и видим до колко те потвърждават казаното от нас, както и да си обясним странните на пръв поглед, макар и само привидни, отклонения от общата линия на неговата политика, която току-що описахме.

VII

СРЪБСКО-БЪЛГАРСКИЯТ МИТНИЧЕСКИ СЪЮЗ

Митническият съюз, за който в началото на 1906 г. стана известно, че е сключен между България и Сърбия, бе едно събитие от първостепенна важност и значение в живота на тия две държави. Наистина, това не бе един политически съюз между България и Сърбия; то не бе дори един пълен и съвършен митнически съюз между тия две държави, а по-скоро една митническа спогодба, която, ако би се осъществила, би подобрила в голяма степен стопанските условия на съществуване на България, а в още по голяма степен тия на Сърбия, тъй като би разширила техните стопански граници, а, специално за Сърбия, би открила за нейната търговия морски дебушета, от каквито тя тъй много се нуждаеше по онова време, и чрез това би я освободила от тежката икономическа зависимост и опекунство на съседната ней Австро-Унгарска монархия. Непосредствените изгоди от този митнически съюз биха били неоценими и за двете страни. Те биха били също и от грамадно политическо значение за тях, защото политическата независимост и самостойност на един народ почиват преди всичко, ако не изключително, на неговата икономическа независимост. Но истинското значение на този митнически съюз и голямата полза, която той би могъл да принесе на двете държави, трябва да се измерват и преценяват не само от гледна точка на непосредствените икономически изгоди от него. Неговото най-главно и историческо значение би се състояло в спасителната роля, която той би могъл да изиграе в живота на тия два дълго враждуващи помежду си славянски народа, тъй като би им посочил по един най-осезателен начин истинския и спасителен път за тяхното развитие и преуспяване. В същото време той би могъл да послужи като ядка за образуването на един по-голям икономически съюз на държавите на полуострова, или пък, ако не би се разрастнал в един митнически съюз на всички балкански държави, той би могъл да послужи за основа, върху която би могла в последствие да бъде изградена величествената сграда на един пълен сръбско български икономически и политически съюз. А съществуването на такъв един съюз би допринесло в най-голяма степен и за правилното разрешение на сложния и заплетен македонски въпрос и пътя, по който, в такъв случай, тия две държави биха тръгнали, би бил съвсем различен от оня, по който те бяха вървели и по който и в последствие тръгнаха и който път ги доведе, а най-вече България, до днешното катастрофално положение. Наистина, всичката оная враждебност и нездържаност, с която Австро-Унгария посрещна известието за постигнатото споразумение и средствата, към които тя прибегна за неговото най-бързо проваляне, като обяви митническа война на Сърбия, осуетиха този съюз още в самото негово начало. Това поведение, обаче, на Дунавската монархия показа за лишен път на всички, какви бяха интересите и замислите и каква бе политиката на тази славянска подтисница по отношение на държавите на Балканския полуостров, кой е най-големия враг на тяхната икономическа и политическа независимост, против който те трябваше да се борят или, най-малко, по отношение на когото те трябваше да се държат винаги на щрек. То им показа така също, че ако техните общи, съединени усилия биха били недостатъчни, за да могат да се противопоставят или поне да противостоят на нейния все по-силен и неудържим натиск, на нейния Drang nach Osten, где трябваше те да дирят приятели и съюзници, които да ги подпомогнат в усилията им да запазят своята самостойност и да си извоюват по-добри условия за съществувание и развитие. Вместо това по-нататъшните събития показаха, че пътя, който избра Фердинанд, бе тъкмо противоположен на тоя и че, напускайки своя бивш икономически съюзник, той прибегна до помощта и подкрепата на тоя именно най-голям враг на славянството и най-опасен такъв за свободата и независимостта на малките балкански държави, и в споразумение с Австро-Унгария пристъпи към по-нататъшното осъществяване на своите планове и то по начин, който нанесе силен удар на Сърбия и на цялото славянство. Думата ни е за начина, по който се прокламира независимостта на България, и анексирането на Босна и Херцоговина от Австро-Унгария.

Но сключването на Сръбско-българския митнически съюз не противоречи ли на твърдението, което изказахме в предшествуващите редове на тази книга, за преследваните от Фердинанда блянове за балканска хегемония и не съставлява ли сключването на този съюз едно отклонение от пътя, който той си бе предначертал да следва, за да създаде своята източна империя? И ако да, то кои бяха неговите съображения да го допустне и се съгласи за сключването на тоя съюз? — Ние изказахме по-горе мисълта, че ако в известни моменти политиката на Фердинанда изглеждаше да се инспирира от народните идеали, това беше само до толкова, до колкото те не противоречеха на неговите лични и династически интереси и за да придаде на своята завоевателна политика външния вид на една политика, която преследва осъществяването на българското племенно единство. Фердинанд вършеше това само до толкова, до колкото то не противоречеше на собствените негови планове. А сключването на Сръбско-българския митнически съюз, колкото и да представлява на пръв поглед едно отклонение от неговите цели, в действителност съвсем не бе такова. В зависимост от политическия момент Фердинанд избираше и своите средства, които, обаче, водеха все към неговата цел за балканска хегемония и източна империя. Моментът, в който се сключи Сръбско-българския митнически съюз, бе в същото време момент на най-разпалени и ожесточени борби между българските, сръбските и гръцките революционни организации в Македония. И ако Фердинандовото правителство се реши на тази постъпка, то бе, за да повлияе за едно отслабване и обезсилване дейността на сръбските революционни организации в тази област и за намаление на сръбските претенции, чрез създаването за Сърбия на примамливи и от жизнено значение за нея перспективи за един стопански подем. Веднаж сръбския народ почувствувал големите изгоди от един митнически съюз с България, това би могло да повлияе за намалението на претенциите на Сърбия в Македония, които претенции, както казахме, почиваха най-вече на голямата ѝ нужда от излаз на море и подобрение, въобще, стопанските условия на нейното съществувание. Това би имало, също тъй, за резултат отслабването на сръбската пропаганда в Македония и на съпротивата, която македонското революлионно движение срещаше в лицето на сръбските революционни организации там. В същото време на Фердинанд не ще да е била чужда и мисълта да покаже по един твърде осезателен начин на Австро-Унгария ролята, която той може да играе на Балканите и чрез това да предизвика едно поголямо внимание и по-голяма благосклонност към себе си от страна на виенското правителство, което не веднаж бе отказало да задоволи дори неговите суетни желания и да го награди с австрийското Златно руно. Това бе същата, вече изпитана, тактика на Фердинанда, която той бе практикувал десет години по-рано, за да издействува припознаването си от Русия и Европа. Но независимо от ползата, която той би извлекъл от този митнически съюз, последният в нищо не го отклоняваше от предначертания му път и с нищо не пречеше на преследваните от него планове. Напротив, при един такъв съюз Сърбия би станала много по-зависима икономически от България, отколкото България от Сърбия. В такъв един митнически съюз България би играла първенствуващата роля, тя би имала предимството, както поради по-голямата обширност на своята територия, тъй и поради по-голямото число на своето население, а най-вече поради притежаването от нея на две морски дебушета, през които се отваряше по-къс и свободен път за сръбската търговия към Турция и европейските пазари.

Ето защо първото от по-крупно значение събитие в политиката на Фердинанда, след като той закрепи положението си на българския трон и след като се почувствува пълновластен разпоредител с вътрешната и външна политика на България — сключването на Сръбско-българския митнически съюз — не само не трябва да се счита като едно временно изоставяне на преследваните от него лични и династически цели, като едно отклонение от неговите завоевателни планове, а само като използване на едно от средствата за приближаване към тия, именно, цели. Ако, вследствие на непримиримото поведение и силна съпротива и давление на Австро-унгарската монархия над Сърбия и България, този съюз не можа да се осъществи и да донесе всичките облаги, които Фердинанд очакваше да извлече от него, и това осуетяване на съюза той едва ли не е предвиждал, то все пак той успя да направи виенското правителство по-вниматело и по-благосклонно към себе си и да си осигури по този начин неговата подкрепа за в бъдеще. И това бъдеще не закъсня да настъпи.

VIII

НЕЗАВИСИМОСТТА НА БЪЛГАРИЯ
И
АНЕКСИЯТА НА БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

Прокламирането на българската независимост бе едно събитие от твърде голямо значение в живота на България и в тоя на Фердинанда и неговата династия. Създаденото от Румелийската революция в 1885 г. фактическо положение у нас доби по този начин формалното припознаване от Турция и другите сили, България бе призната за една напълно независима, суверенна държава, а на държавния глава бе даден титула, който българските царе са носили през X и XIII векове — цар на българите.

Историческата обстановка, при която се извърши прокламирането на българската независимост, бе следната:

Сред голямото Илинденско възстание в Македония през 1903 г., европейските велики сили се бяха решили да пристъпят този път по-сериозно към реформи в европейските владения на Турция, които заплашваха във всеки момент да пустнат искрата на един голям европейски пожар. Македонското движение и постоянните възстания, които ставаха в Албания, бяха на път да откъснат фактически, ако не и формално, тези две области от Турската империя. За всичко това младотурските революционни комитети считаха и държаха отговорен Абдул Хамида с неговата политика на отстъпки, макар и най-незначителни, и почти насилствено изтръгвани от страна на великите сили, които за тази цел се виждаха принудени да прибягват до заплашителни мерки, в това число и флотски демонстрации. Младотурската революция от 1908 г. имаше за цел да свали Абдул Хамида, да реорганизира сухопътните и морски сили на Турция и да внесе малко ред и дисциплина в пределите на Отоманската империя, чрез което да смегчи недоволството на македонското население и с нови обещания пред великите сили за бързо реформиране на цялата Турска империя да направи излишно всеко отделно реформиране на нейните европейски провинции, което фактически би ги откъснало от нея. В своето шовинистическо увлечение младотурците преминаха, обаче, границите на благоразумието и чрез един дипломатически инцидент с българския представител в Цариград поискаха да подчертаят зависимостта на васална България от сюзеренна Турция, с което оскърбиха България и станаха причина за засилване на патриотическото възбуждение всред българския народ. В това време тяхното положение, обаче, не беше още окончателно заздравено и опасността от една контра-революция не беше окончателно отстранена. Тия твърде много благоприятни обстоятелства, както и страхът от едно военно засилване на Турция, бяха политическия фон, на който се извършиха тия две от капитално значение за мира и спокойствието на Европа събития: прокламирането независимостта на България и анексирането на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария.

Първото от тия събития бе, безспорно, от голямо историческо значение за България. Чрез него васалното трибутарно българско княжество и фактически присъединената към него чрез Румелийската революция в 1885 г. Източно-румелийска област се освободиха от формалния сюзеренитет на Турция и прогласиха за напълно свободна и независима държава. От тази гледна точка това събитие представлява, следователно, един етап, по пътя на освобождението и обединението на българското племе. Но едновременно с прокламирането на независимостта на България, върху главата на Фердинанда бе сложена от едно правителство, което изхождаше от най-лявата от управляващите през неговото царуване партии, царска корона, като му бе даден и титула, който, както споменахме, са носили българските царе през X и XIII векове — цар на българите. Тия два акта, обаче, нямаха по между си онази органическа връзка, която се помъчиха изкуствено да им предадат. Колкото първият от тях — прокламирането на независимостта — бе един легитимен, навременен и необходим за по-нататъшното развитие на България акт, легализиране на едно създадено от историята фактическо положение на работите на полуострова, за което възобновяващата се, уж, Турция не искаше да държи смятка, толкова вторият от тях — даването царска корона на Фердинанда — бе един неконституционен и антидемократичен акт. Той бе неконституционен, защото с него бе извършено едно най-съществено нарушение на българската конституция. Оправданието на тогавашното правителство, че този акт бе логическо последствие от прокламирането на независимостта, че държавният глава на една независима държава трябва по необходимост да притежава скиптъра на царското достоинство, от гледна точка на конституционното право и конституционната доктрина е едно положение, което не издържа никаква критика. Но този акт бе и антидемократичен, защото с него се засилваше в най-голяма степен монархическата власт в страната и то в лицето на един най-опасен за нейното мирно и спокойно развитие държавен глава, какъвто бе Фердинанд. В същото време той съставлява и една измяна спрямо българската демокрация, защото с него се замъгли политическото съзнание на и без това политически непросветения народ, като му се представиха тия два акта органически свързани един с друг и защото се извърши от една партия, която се титулуваше демократическа, която се считаше наследница на някогашната голяма либерална партия, която даде на страната една крайно демократическа и либерална конституция, и която партия, уж, свято пазеше заветите на един голям демократ, политик и държавен мъж — Петко Каравелов. Обстоятелството, че свиканото в 1911 г. в Търново Велико народно събрание, в което царят на българите погази и оскверни още веднаж, пред очите на представителите на целия народ, българската конституция, като, със съгласието на правителството си, си позволи да застане над Великото народно събрание и да го открие, което възмути дори и единствения представител в него на демократическата партия, обстоятелството, че това Велико народно събрание одобри делото на демократическото правителство, с нищо не изменя антиконституционнния и антидемократичен характер на неговото дело, което ще остане завинаги заклеймено от историята, като една измяна спрямо интересите на българската демокрация.

Но този акт на тогавашното българско правителство бе в същото време и един лекомислен и опасен за мирното и спокойно развитие на страната акт, защото титулът „цар на българите“ бе формулата на преследвания от Фердинанда план за присъединяване към България на Македония и др. земи в едно време, когато официалната политика на българските привителства целеше уж създаването на една автономна Македония. Тоя титул бе, прочее, формула на една крайно агресивна политика спрямо другите балкански държави, защото изразяваше по най-недвусмислен начин заветните мечти и планове на Фердинанда за разширение пределите на България за сметка на останалите балкански държави и за осъществяването на неговата Източна империя — формула, следователно, на една най-безумна провокация към съседите на България, която за дълго отстрани доверието на балканските държави към България и възможността за едно искрено разбирателство помежду тях.

Моментът пък и начина, по който се прокламира независимостта на България, и последвалата я анексия на Босна и Херцеговина от Австро-унгарската монархия имаха голямо значение за общо-европейската политика. Окончателното присъединяване на тези две славянски провинции към Дунавската монархия веднага след обявяването на българската независимост, несъмнената и тясна връзка, която съществува между тези две събития придадоха на обявяването на българската независимост характер на една акция, съдържаща не само елементи на провокация към останалите балкански държави, но и такива на една антируска и антиславянска акция. Всеобщото неодобрение, с което всички славянски страни посрещнаха този начин на обявяване на българската независимост в споразумение с подтисницата на толкова славянски народи — Австро-унгарската монархия, е най-силното доказателство за политическото значение на така извършения акт и за тежкия удар, който се нанесе върху стремящите се към политическа свобода подтиснати славянски народи. В същото време стана явно, че съдбините на България не лежат ни най-малко в ръцете на българския народ, че Фердинанд е фактически неограничен и пълновластен разпоредител с тях и че те се решават в Шьонбрюнския дворец във Виена, от гдето събитията се използуват найумело за една противо-руска и противо-славянска политика. Крайно голямата чувствителност на тогавашното демократическо правителство към всеобщото обвинение, че то е извършило този велик исторически акт в живота на България по начин противен на интересите на нашата освободителка и на тия на цялото славянство, показват неговата гузност и ясното съзнание, което то е имало, за вредата, която по този начин се нанася на Сърбия, Русия и останалите славянски народи. А това обвинение беше напълно заслужено, защото обявяването на българската независимост се извърши без знанието на Русия, а в съгласие и споразумение с вековната подтисница на толкова славянски народи, агресивната политика на която към балканските държави бе добре известна и на самата България и бе добре почувствана от нея при провалянето на сръбско-българския митнически съюз в 1906 г. Обстоятелството пък, че на Фердинанда и демократическото правителство е било известно, че Австро-Унгария готви анексията на двете славянски области — Босна и Херцеговина, че тази анексия ще се извърши при явното неодобрение на Русия и при по неволя направената от Изволски пред граф Еренталя декларация, че едно подобно нарушение на Берлинския договор не трябва да се извърши, освен със съгласието на силите, които са го подписали, но че, пред вид решителното намерение на виенското правителство да го наруши, Русия, колкото и да бъде мъчително за нея това решение, не ще го счете за casus belli, при тази известност за Фердинанда и неговото правителство за готвящата се анексия на Босна и Херцеговина, обявяването на българската независимост, нарушението от България на Берлинския договор, непосредствено преди тази анексия, показват, че българското правителство е било използувано от австроунгарското да обяви първо то независимостта и да облекчи по този начин положението на виенския кабинет. Последният си послужи по този начин с оправданието, че не Австро-Унгария, а България е нарушила първа Берлинския договор, и че тя, Австро-Унгария, се е намерила пред един свършен факт, който съставлява за нея достатъчно основание, за да се счита тя освободена от задължението да търси съгласието на силите, подписавши Берлинския договор, за да наруши последния и прокламира анексията на двете славянски провинции — Босна и Херцеговина.

Обявената по този начин независимост на България бе един несъмнен успех за последната, но в същото време тя бе един не по-малък успех и за личната политика на Фердинанда. Щедро даденият му пък титул „цар на българите“ задоволи и неговото болезнено честолюбие, което не би останало задоволено от една кралска само титла, каквато носят държавните глави на повечето от европейските монархически държави, в това число и тия на две от великите сили на Европа. Но истинският успех за него се състоеше в това, че този негов титул бе в същото време една щастлива за него формула, един тържествен израз на неговата лична империалистическа политика, че в този момент тази негова политика съвпадаше с народните стремления към освобождение и обединение на българското племе и че той се яви пред очите на политически непросветената маса на народа, като един най-верен изразител и най-ревностен изпълнител на неговите желания. Това съвпадение беше, обаче, само привидно, защото докато интересите на народа диктуваха да стане България една напълно независима, суверенна държава, за да се създадат по този начин по-благоприятни условия за нейното по-нататъшно развитие и за да може да подпомогне освобождението и на останалата част от българския народ, тия на Фердинанда бяха да стане владетел на една независима държава, която да използува като един по-могъщ инструмент за преследването на своите цели, които бяха не освобождението и обединението на българското племе, а разширяване пределите на България, чрез присъединяването към нея на Македония и на територии от съседните нам държави, което бе един етап по пътя на създаването на неговата Източна империя. По-нататъшният ход на събитията, които не ще закъснеят да последват и в които ще блесне в пълна голота цялата завоевателна и авантюристическа политика на цар Фердинанда, ще дадат едно най-неопровержимо доказателство и ще съставляват едно най-красноречиво потвърждение на тази наша мисъл.

IX

БАЛКАНСКИЯТ СЪЮЗ
И
МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА ВОЙНА

След уреждането на конфликта си с България, възникнал по повод прокламирането независимостта на последната, младотурското правителство, силно загрижено за съдбата на европейските владения на Турция, насочи всичките си усилия към военното засилване на империята чрез реорганизирането на нейните сухопътни и морски военни сили. В това отношение то бе най-енергично подкрепено от правителството на германската империя, с което младотурските революционни комитети се намираха във връзки още от времето на Абдул Хамида. Преследвайки своята политика на постепенно проникване на Балканския полуостров, възвестена от Бисмарка в неговата знаменита формула Drang nach Osten, германското правителство имаше всичкия интерес да поддържа слабостта на малките балкански държави, като пречи по всякакъв начин на тяхното засилване и териториално разширение. Ето защо твърде естествено бе политиката на младотурското правителство да намери най-енергична подкрепа в лицето на Германия. И подкрепяно и подтиквано от последната, то отхвърли всяка политика на едно по-радикално реформиране на европейските християнски провинции на Империята, и, без да предприеме нещо съществено за подобрение на тяхното положение, се запретна да потушава най-енергично всеки израз на недоволство от страна на населението на тия области. Пред тази политика на младотурското правителство и пред страха от бързото военно засилване на Турция, което заплашваше да осуети всичките им надежди, правителствата и държавните глави на балканските държави се стреснаха и чувството на солидарност пред общата опасност заговори най-сетне в тях. От тук до сключването на един съюз помежду им оставаше само една крачка и тя бе направена през 1912 година.

Сключеният през тази година Балкански съюз между България, Сърбия, Гърция и Черна-Гора бе едно велико събитие в живота на тия държави и в същото време едно събитие от най-голямо значение за международната политика на Европа. Този съюз бе един мъжествен опит на малките балкански държави да стъпят здраво на краката си и да доизградят основите на своята независимост, като турят край на взаимните си и твърде много обезсилващи ги борби. Той бе главно и открито насочен срещу Турция и първата негова задача беше обявяването война на последната за освобождение на техните сънародници, чрез извоюване на административна автономия за Македония и Одринско, а в случай на пълна победа, чрез откъсване от Турция и подялбата по между им на Македония. В същото време, обаче, той заплашваше да тури край и на попълзновенията на двете централни империи на Балканския полуостров и да нанесе по този начин най-силен удар на империалистическата политика на тези две държави. Балканският съюз образуваше в действителност една стена, преграждаща пътя на Австро-Германския валяк през

Балканите за Солун и Мала-Азия и осуетяваше намеренията на тия две държави да превърнат Балканския полуостров в един коридор за тяхното нашествие към Мала-Азия и да свържат по този начин Хамбург с Багдат — оста на световната политика и световната хегемония на германизма, който искаше да бъде над всичко в света — über alles in der Welt. Ето защо, колкото Балканският съюз и да бе несъвършен, неговото сключване бе едно най-отрядно явление, едно от най-голямо значение събитие в живота на всички балкански държави, с което биха имали право да се гордеят тия, които го замислиха и създадоха. Ние, обаче, няма да се спираме и впускаме тук в подробно разглеждане на въпроса — кой пръв замисли и взе инициативата за създаването на Балканския съюз т. е. дали тази идея се роди в главата на Гешова или излезе от сръбския министър на външните работи Милованович, който бил поверил този свой план на Венизелоса. Ще отбележим само категоричното твърдение на цар Фердинанда, че заслугата за създаване на този съюз била негова и че той е бил изключително негово дело: „Това съм единствено аз, казва Фердинанд, който предприех задачата, която и най-осведомените считаха за неосъществима — да обединя в името на една и съща кауза и за една и съща цел балканските държави, врагове до тоз момент; благодарение само на мен и само чрез мен те можаха да сключат този съюз и да постигнат успеха, който имаха“. В тия думи на Фердинанда се съдържа голяма доза от истина, защото сключването на Балканския съюз със задачите, които този съюз си постави, беше невъзможно и немислимо без участието в него на найголямата по територия и по число на населението си и най-силната във военно отношение държава на Полуострова, каквато беше по онова време България, а България — това не беше българският народ, нито коалиционното правителство на Гешова, а цар Фердинанд, без съгласието и мимо волята на когото Балканският съюз не би могъл да се сключи. Най-силното доказателство за това е, че щом Фердинанд поиска и Балканският съюз престана да съществува и не само престана да съществува, но се и превърна в една безумна и жестока братоубийствена междусъюзническа война. Ето защо ние считаме, че заслугите на цар Фердинанд за сключването на Балканския съюз са големи и безспорни, както са големи и безспорни и заслугите му за неговото проваляне. Но по-важен е фактът, че идеята за едно сръбско-българско сближение и съюзяване е една много стара идея, че многа отдавна всред българския и сръбския народи са се издигали трезви гласове за сближение и разбирателство и че последни бяха държавниците и държавните глави на тия две държави, които под натиска на събитията възприеха и осъществиха тази идея. Не бе случайно, гдето сключването на Балканския съюз се посрещна с небивал ентусиазъм от четирите народа, които видяха да се туря най-сетне край на техните взаимно-изтребителни борби и да се приближава часа на освобождението на техните сънародници, каквито, безспорно, и четирите държави имаха в пределите на европейска Турция.

Балканският съюз, обаче, не бе само дело на балканските държави. Той се сключи под високото покровителство на Русия, която в тази политика представляваше Тройната антанта. А последвалата веднага след неговото сключване война с Турция бе един епизод на глухата и подземна борба, която от дълго време се водеше между Антантата от една страна и Съюза на Централните империи, от друга. Младотурската революция през 1908 г. бе също така един епизод на тази борба. Със свалянето на Абдул Хамида и завземането на властта от младотурците на източната политика на Антантата бе нанесено най-чувствително поражение, защото влиянието, което тя имаше през време на царуването на Абдул Хамида, сега бе изместено и германското влияние в Цариград доби силно и застрашително за нейните интереси надмощие. А тесните връзки, които съществуваха между Берлин и Цариград; явната поддръжка, която берлинското правителство оказваше във всяко отношение, на младотурското правителство; грижата, с която Германия чрез своите инструктори се беше натоварила — да реорганизира военните сили на Турция, отбелязаха в лицето на последната новия мощен съюзник, който Съюзът на централните империи беше успел да спечели в лицето на Отоманската империя. Този нов съюзник беше толкова по-опасен, че стоеше на чело на целия islямски свят, грамадната част от който населяваше колониите на Англия и Франция — две от силите на Тройната антанта. Ето защо сключването на Балканския съюз бе един противоудар, който Антантата нанесе на Централните империи, а войната на този съюз с Турция бе прелюдията, сериозният авангарден бой на грандиозната война, която на закъсня да избухне. От тази гледна точка победата на Балканския съюз над Турция бе победа на политиката на Антантата над тая на Централните империи. А тази политика на Антантата бе крайно благоприятна, както за нас, тъй и за всички останали балкански държави, защото целеше тяхното засилване и подпомагаше разбирателството по между им. Голямото смущение и нескривания гняв, който сключването на Балканския съюз, а още повече победоносната война с Турция, извика в Берлин и Виена, доказват по най-очебиющ начин размера на поражението, което завоевателната политика на Централните империи бе претърпяла на Балканите.

Но въпроса, който ни интересува тук е — кое накара Фердинанда да прибегне към тъй много противната му идея за разбирателство и съюзяване на България с останалите балкански държави и да сключи Балканския съюз, който той счита дори изключително за свое собствено дело, с което тъй много се и гордее? Дали защото добре разбраните интереси на българския народ диктуваха да се тури час по-скоро край на взаимно-изтребителните борби в Македония и с общи усилия на всички балкански държави да се пристъпи към освобождаването на християнските население из под започващия да става все по-застрашителен и непоносим турски ярем; дали защото Фердинанд най-сетне разбра, че австро-германската политика на Балканите застрашаваше свободата и независимостта на балканските държави, в това число и на България, и че са нужни общи усилия да ѝ се противостои, или пък той сключи този съюз от угода към Тройната антанта, която, както вече споменахме, се стремеше да издигне една бариера за австро-германското нашествие на Балканите, една преграда между Централните империи и Турция, която вече се нареждаше рамо до рамо с тях?

Ние мислим, че нито първото, нито второто, а най-малко третото от тия съображения е повлияло на Фердинанда, защото, ако това беше така, Балканският съюз би бил сключен върху съвсем друга основа, той не би престанал да съществува тъй скоро и ходът на големите исторически събития, които раздрусаха из основа Балканите и Европа, би бил съвсем друг.

Но тук ние сме длъжни да отворим една малка скоба. През всичкото време, а особено през последните години на неговото царуване, върху главата на Фердинанда се е сипало тежкото обвинение, че той е бил оръдие на чужди интереси, че е бил австро-германски агент на Балканите. Това обвинение, обаче, колкото и да е намирало привидно потвърждение в отделните събития, е било незаслужено от него. Това обвинение е било лансирано и поддържано от русофилските партии в България, като реакция срещу русофобската политика на Фердинанда и тесните и интимни връзки, които той поддържаше с правителствата на Централните империи. А кое караше Фердинанда да поддържа тия връзки и да води тази политика, както и да превърне своя дворец в огнище на русофобските идеи в България — това ние видяхме в предшествуващите редове. Ние мислим, че нито през един момент на цялото свое царуване Фердинанд не е играл съзнателно ролята на оръдие на когото и да било, че той не е бил агент на ничия чужда политика в България и на Балканите. Преди всичко един човек с неговия характер и неговия темперамент, с неговото болезнено честолюбие и неговите безмерни амбиции не подхожда за такава една роля. Напротив, Фердинанд е имал внушеното му от окръжаващите го ласкатели убеждение, че той е един от най-великите дипломати на Европа през XX век, и че със своята хитрост той използува другите, правейки ги оръдия на своята собствена политика. А коя бе тази негова политика, ние видяхме. Тя не бе нито политика на българския народ, нито политика на Централните империи, ни на Антантата. Тя бе негова собствена лична и династическа политика, която, обаче в отделни моменти съвпадаше привидно със стремежите на народа към племенно обединение и добиваше тогава външния привиден образ на една чисто национална българска политика; друг път тя биваше в пълна хармония с политиката на Централните империи, какъвто бе, например, случая с обявяването на независимостта на България в споразумение с Австрия и Междусъюзническата война, което стана причина да бъде той обвинен, че е оръдие на чужди интереси; найсетне, макар и твърде рядко, тази негова политика е съвпадала и с политиката на Тройната антанта, какъвто бе случая със създаването на Балканския съюз, което караше да се мисли, че Фердинанд плува във водите на Съглашението. В основата си, обаче, тази негова политика е била винаги една и съща — лична и династическа и се състоеше в преследването на чисто завоевателни цели за териториално разширение на държавата, в стремлението му България да спечели хегемония на Балканския полуостров, за да създаде по този начин своята голяма балканска държава, която включва земите от Дунава до Бяло-море и от Адриатическо до Черно-море, т. е. своята Източна империя, седалището на която трябваше да бъде Цариград, в който град Фердинанд мечтаеше да се короняса, като източен император. За целите на тази, именно, своя политика Фердинанд сключи Балканския съюз.

Той, обаче, знаеше много добре, че всяко изменение на statu-quo-то на Балканския полуостров не бе само един домашен въпрос между балканските държави и Турция, а един въпрос, засягащ найтясно източната политика на великите сили, разделени на два лагера — Тройна антанта и Троен съюз. Това обстоятелство, както и големия риск от едно евентуално военно поражение, му налагаше в този етап на своята политика да се опре на една от тия две групировки. Да чака, обаче, за тези свои цели подръжката на Централните сили, което за него бе много по-желателно, беше немислимо, защото дългогодишните усилия на тия две сили да спечелят за свой съюзник Турция, най-сетне с младотурската революция и свалянето на Абдул Хамида се увенчаха с успех и Германия стана най-заинтересованата държава в запазване целостта на Турската империя и в нейното военно засилване. Политиката, следователно, на Фердинанда и тая на Централните империи се срещнаха и изключиха една друга. И Фердинанд разбра много добре, че за преследваните от него цели той не само не можеше да разчита на поддръжката на тия две сили, но че в тяхното лице ще срещне най енергичната съпротива. Той трябваше, следователно, да подири друга поддръжка. Тази друга подръжка бе тая на Тройната, антанта, която след младотурската революция видя своите интереси на изток силно застрашени и която търсеше да изгради една преграда между Централните империи и техния нов съюзник. Естествено бе, прочее, че това бе подръжката на силите от Антантата, на които можеше да се разчита в случая, особено на тази на Русия, която, поради племенните връзки, които съществуваха между нея и три от балканските държави и поради редицата войни, които бе водила с Турция за тяхното освобождение, си бе извоювала признатото й от Централните сили морално право да се интересува живо за тяхната съдба и да се счита дори за техна покровителка. Политиката, следователно, на Фердинанда и тая на Тройната антанта до нейде съвпаднаха. Казваме до нейде, защото, както споменахме по-горе, крайната цел, прицелната точка на Фердинанда — това бе Цариград.

а Цариград и Проливите бяха така също цел на една от силите на Антантата, обект на руските претенции, на руската традиционна империалистическа политика. Между Русия и нейните съюзници, обаче, по този въпрос съществуваше голямо и нескриваемо разногласие и в това разногласие Фердинанд, не без основание, съзираше лъч от надежда за своите собствени планове.

Що се отнася до българския народ, той беше предварително спечелен за една освободителна война, а Фердинанд грижливо и ревниво криеше истинските свои цели и намерения, обличайки ги в мантията на българските национални идеали. Но една такава война България не можеше да изнесе сама на плещите си. Ето защо Фердинанд се видя принуден да прибегне до помощта на останалите балкански държави. Опасност от това за него нямаше. България в този момент бе най-голяма по територия и по число на населението си държава на Полуострова, тя заемаше най-важно географско положение, бидейки на пътя за Цариград и Дарданелите, и беше най-близка съседка на Турция. Освен това тя имаше една отлично дисциплинирана и добре обучена, а при това и най-многочислена войска и, следователно, беше най-силната във военно отношение държава на Полуострова. Всички тия обстоятелства ѝ определяха първенствуваща и ръководяща роля в Балканския съюз, каквато тя в действителност отначало имаше. Вън от това, при една победоносна война с Турция, Фердинанд очакваше едно голямо териториално разширение и военно засилване на България, което в голяма степен би изменило съществуващото преди войната съотношение на силите на отделните балкански държави в полза на България и по този начин би осигурило на последната едно окончателно надмощие, една истинска хегемония на Балканския полуостров. А това бе една голяма крачка напред по пътя на преследваната от Фердинанда политика. Ето защо, напущайки Централните империи, Фердинанд се реши и в началото на 1912 г. сключи Балканския съюз със Сърбия, Гърция и Черна-Гора под покровителството и при тайното съдействие на Тройната антанта, в лицето на Русия. Не, следователно, от угода към Съглашението, не и защото считаше завоевателната политика на Централните империи опасна и застрашаваща свободата и независимостта на балканските държави, а в това число и на България, не и за да осъществи националните идеали на българския народ, Фердинанд сключи Балканския съюз, а стори това в името на своята собствена, лична, династическа и завоевателна политика.

Целият ход на събитията от самото сключване на Балканския съюз до обявяването на Междусъюзническата война е едно блестяще потвърждение на тази наша мисъл, а именно, че с Балканския съюз и войната с Турция Фердинанд преследваше свои лични и династически интереси, че той водеше една завоевателна политика, която нямаше нищо общо със стремежите на българския народ, че той принесе последните в жертва на своите и тия на своята династия интереси, с което причини една истинска национална катастрофа на страната и едва не погуби България.

Преди всичко първото престъпление, което Фердинанд извърши спрямо интересите на македонското население, спрямо интересите на целокупното българско племе, се състои в изоставянето на спасителната идея за автономията на Македония и в споразумението му с останалите балкански държави за поделбата на последната. Тази поделба, която бе основата, върху която се сключи Балканският съюз, беше фатална за българското племе, защото обричаше една част от него на окончателно асимилиране и затриване. В същото време тя криеше в себе си и зародиша на бъдещи войни, на Полуострова, каквито не закъсняха да последват, защото дележът на Македония значеше, че последната дума ще принадлежи на силата на оръжието. Фердинанд имаше, наистина, голяма вяра в силата на българското оръжие, но той злоупотреби с него, като сложи върху слабите плещи на българския народ непосилните за него, а най-вече противните му задачи за владичество и хегемония и българското оръжие му измени. За друго разрешение на македонския въпрос, за друга база, върху която би могъл да се сключи един съюз между балканските държави той не искаше и да помисли. А такава база имаше. Тя бе *автономията на Македония* и включването на последната, като равноправен член в една общобалканска или сръбско-българска конфедерация. Но на такова едно разрешение на македонския въпрос, което най добре би отговаряло на интересите на българския народ, както и на тия на целокупното македонско население, Фердинанд беше чужд. При такова едно разрешение, което беше възможно, неговите амбиции, личните негови и тия на династията му интереси, биха останали незадоволени. Той гореше от силното и нетърпеливо желание да види час по-скоро пределите на държавата си разширени, последната засилена във военно отношение и достигнала до една фактическа хегемония над другите държави на Полуострова и в дележа на Македония той видя средството за това. Самото разпределение на военните сили на съюзниците, при което на второстепенния военен театър в Македония се оставиха да действуват сърби и гърци, а българите—на източния тракийски театър, където на армията ни, отслабнала след изпращането на подкрепления на сърбите в Македония, предстоеше да срещне главните турски сили, ясно показва, че Фердинанд от самото начало, още при самото сключване на Балканския съюз, е имал отдавна лелеяното у него желание да влезе в Цариград и че с оглед на това именно негово желание са били разпределени и силите на съюзниците на разните военни театри. С това страната бе изложена на една опасна авантюра, която можеше да ни коствува много скъпо при един военен неуспех на източния тракийски театър, гдето армията ни бе оставена сама срещу главните сили на цяла една империя.

Че действително Фердинанд от самото начало бе поставил за обект на армията ни Цариград, това се доказва по най-неопровержим начин от неговото поведение, непосредствено след преживяното от България премеждие при Люле-Бургас. След като забрани на Гешова да съобщи телеграмата на Кямил-паша за примирие и мир на съюзниците на България, Фердинанд, без да се допита до последните, побърза веднага, още преди те да са узнали за това предложение, да даде заповед за атакуване на Чаталджанските позиции и през труповете на хиляди български синове се опита да достигне Цариград, в който град се бе приготвил да влезе с блясъка на нявгашните византийски императори. Военното щастие, обаче, най-сетне му измени и опитът му да постигне своята заветна мечта не сполучи.

Това безумие на Фердинанда има голямо, неизмеримо, съдбоносно значение за интересите на българския народ и българската държава. Пред силните чаталджански позиции не само заспаха своя вечен сън хиляди български синове, които бяха тръгнали с мисълта и радостното съзнание, че отиват да снемат робските вериги на своите братя отвъд Рила и Родопите, но които станаха жертва на безумните авантюри на своя престъпен цар; тук бе проиграна и цялата национална кауза на българския народ. Защото след несполучливия опит да се преминат чаталджанските позиции зашеметената от Люле-Бургаското си поражение Турция се окопити и стана по-неотстъпчива; мирът, който можеше да се сключи още преди настъпването на зимата, се отдалечи с цели осем месеца; пред Одринската крепост и на Чаталджа се дадоха нови хиляди жертви; тази продължителност на войната и проявените от армията ни свръхчовешки усилия я доведоха до изтощение и разколебаха нейния дух, а в това време съюзниците на България си отпочиваха, реорганизираха силите си и се приготовляваха за дележа на Македония, който дележ трябваше да настъпи след ликвидирането на войната с Турция и подписването на Лондонския договор, което стана на 17 май 1913 г.

А какво бе през това време поведението на правителството на г. Гешова, което изхождаше от двете най-силни по това време политически партии — народната и прогресивно-либералната? Ние изтъкнахме в предшествуващите редове на тази книга, че никога Фердинанд не е допущал и търпял на чело на управлението едно правителство, което би се опитало да следва една политика, различна от тая, която той сам е считал, че трябва да бъде следвана в даден момент. И ето защо във всички свои авантюри и безумия той е имал за близки и интимни сътрудници партиите, които управляваха България през неговото царуване. Такъв бе случаят и сега. В своето безумно желание да влезе в Цариград Фердинанд имаше пълната подкрепа на своето правителство. От това правителство не се намери нито един министър, който да не одобри тази авантюра и да се опита да попречи на фаталното отклонение на армията ни от нейните задачи. Напротив, органите на партиите, от които това правителство изхождаше, дразнеха честолюбието на цар Фердинанда и насърчаваха последния в неговите замисли, като замъгляваха и без това слабото съзнание на народа, представлявайки му личните и династически аспирации на техния цар, забулени в мантията на българските национални идеали. Но за тия техни дела и за отговорността, която те носят пред българския народ, тук не ще говорим, защото бихме излезли вън от рамките на тази книга, отклонявайки се от задачата, която сме си поставили — да изтъкнем престъпната роля, която Фердинанд изигра в живота на България и да посочим отговорността, която той носи пред българския народ.

*

С подписването на Лондонския мирен договор войната между Балканския съюз и Турция бе ликвидирана. На последната бе начертана една граница, която тя беше готова да приеме още на другия ден след Люле-Бургаския бой. Македония и Одринско ѝ бяха отнети, но мечтата на цар Фердинанд да стигне до столицата на своята източна империя остана неосъществена.

Предстоеше сега дележа на Македония.

За този дележ сърби и гърци се бяха приготвили. Техните армии бяха отдавна престанали да воюват, бяха си отпочинали и се бяха настанили на силно укрепени позиции. Българската армия, напротив, бе стигнала до края на своите сили. Това налагаше едно най-голямо благоразумие от страна на Фердинанда и неговото правителство. Колкото повече, обаче, силите на България отслабваха, двойно повече отслабваше умът на българското правителство и двойно по-голямо ставаше безумието на Фердинанда. Едва когато неговата политика на изток не успя, едва тогава обърна той погледите си към запад. След като не успя да вземе Родосто и да влезе в Цариград, Фердинанд най-настоятелно поиска Солун. В тия си претенции той бе най-енергично подкрепен от своето правителство. Наистина, кабинетът претърпя една малка реконструкция с излизането на г. Гешова, за когото правителствения официоз в. „Мир“ съобщи, че го заболяло ухото. Оказа се впоследствие, обаче, че не тази бе истинската причина на неговата оставка и че, следователно, неговото ухо не е изиграло такава важна историческа роля, каквато, например, според романа на Толстоя „Война и мир“ е изиграла хремата, която Наполеон си спечелил, непосредствено преди боя при Бородино и която негова хрема е имала големи и фатални последствия за хода на войната в 1812 г. и за свързаните с нея по-нататъшни събития. Г. Гешов твърди днес, че се е оттеглил, защото е бил против една война със съюзниците на България. Но той се оттегли едва тогава, когато Фердинанд, след като се бе съвещавал на 16 май, без неговото знание, със шефовете на опозиционните групи, изпрати шефа на своя кабинет Добрович да му съобщи, че всички те са се произнесли в полза на една войнствена политика и че само той — Гешов — е бил за миролюбиво разрешение на споровете със съюзниците. И г. Гешов си отиде безшумно, като скри тогава истинските причини на своята оставка, за да не попречи на партията си да вземе участие в кабинета на д-р Данев, който бе за една война със съюзниците и който състави своя кабинет с участието на първите хора от партията на г. Гешова. Ако това не бе така, ако г. Данев и неговият кабинет не бяха за война със съюзниците ни, ако те не дойдоха в името на тази война, тогава тази кабинетна промяна би била необяснима, тя не би имала своя raison d'être. Твърдението, че с тази промяна се е целило да се сплашат само съюзниците ни е несериозно и лекомислено, тъй като за никого не бе тайна, че сърби и гърци се бяха приготвили да посрещнат всяка евентуалност, което доказаха и настъпилите след това събития. Впрочем, сам г. Гешов признава, че в новия кабинет са влезли и партизани на уреждането не по мирен начин на споровете ни със съюзниците*). На чело на кабинета застана, прочее, д-р Данев, когото вестниците по онова време, в това число и Буда-Пещенския в. „Пестер Лойд", бяха провъзгласили за най-велик политик и дипломат на Европа. Това бе същия д-р Данев, на когото напразно в Лондон Венизелос предлага разбирателство, изявявайки готовност да признае на България окупираните от нея Серес, Кавала и Драма, както и окупираните от гръцката армия Лерин, Костур, Воден и всички други земи в Юго-западна Македония и дори една търговска зона в Солунското пристанище, срещу отстъпването на Гърция, с един незначителен хинтерланд, на този град, който тя фактически беше завзела и владееше и за чието владение недвусмислено заявяваше, че е готова да прибегне до война. Това бе същия д-р Данев, който туко-що се бе завърнал от Петроград, гдето в дадената му от руския император аудиенция, последният му бе няколко пъти категорично заявил, че Русия не може да поддържа българските претенции за Солун*). Същият този д-р Данев знаеше много добре, че цар Фердинанд най-енергично настояваше за Солун и че, силно разгневен, той дори отказа да го приеме и изслуша след завръщането му от Русия, узнал предварително вестта, която той му носеше. Въпреки всичко това, макар да знаеше, че със Сърбия предстоят да се разрешават въпроси от много по-голямо значение за българския народ, отколкото бе въпросът за владението на Солун, д-р Данев застана на чело на един войнствен кабинет, който даде най-енергичната си подкрепа на обезумелия Фердинанд.

---

*) г. Из. Ев. Гешов. — Престъпното безумие и пр. стр. 135.

Не ще се впускаме тук в подробно разглеждане на въпроса — бил ли е нявга Солун национален идеал на българския народ или пък тъй необходим ли бе той за България, че последната да не може да живее без него, както твърдеше Фердинанд и както му пригласяха редица учени български политико-икономисти, които със своите шовинистически теории даваха оправдание на неговите претенции. България и българският народ живеят днес и без Цариград, и без Солун, и без Родосто, и без Деде-Агач, и без цялото Бело-морско крайбрежие, и ако големите усилия, които правителството на България прави, за да получи излаз на Бяло-море се увенчаят с успех, България ще може да просъществува и да улесни в значителна степен своя стопански живот. Въпросът за Солун не бе, следователно, от тъй голямо и жизнено за нас значение, че да се прибягва за него до военни авантюри, които причиниха една истинска катастрофа на страната. Претенциите за Солун бяха, следователно, политика не на българския народ, а лична политика на цар Фердинанд, който, след като не можа да влезе в Цариград, поиска да компенсира този свой неуспех с голямото Солунско пристанище. Тъй или инък Фердинанд и правителството му не отстъпваха и заплашваха с война; и не само заплашваха, но се и готвеха за такава. Пред това тяхно заплашително държание Сърбия и Гърция, армиите на които бяха отдавна отпочинали и заели силно укрепени позиции, сключиха отбранителен съюз против едно евентуално нападение от страна на България. Въпреки всичко това, въпреки добре известното на всички обстоятелство, че грамадната турска армия стоеше недемобилизирана и концентрирана пред оголената ни югоизточна граница, в околностите на Сан-Стефано, въпреки внушителните предупреждения, които ни бяха направени от страна на Ромъния — че тя не ще стои със скръстени ръце при една междусъюзническа война, на 16 юни 1913 г. Фердинанд даде фаталната си заповед на част от армията ни да настъпи и тури край на Балканския, съюз.

---

*) Ив. Ев. Гешов. — Престъпното безумие и пр. стр. 77 и 107.

Междусъюзническата война бе обявена.

Няма в цялата най-нова история на България, от освобождението ни и до днес, дата по фатална за българския народ, отколкото бе 16 юни 1913 г., когато в един само ден бяха сложени на карта и проиграни четиридесет годишните непрекъснати свръхчовешки усилия на народа ни. Историята на никой народ не познава престъпление по-голямо от това, което Фердинанд и правителството му извършиха този ден спрямо българското племе.

юни 1913 г. ще остане за винаги една траурна дата, една черна страница в летописите на българската история. Тя бе началото на цяла верига народни злощастия, началото на редица авантюри и престъпления, които едва не погубиха България. В същото време тя оказа голямо влияние и върху хода на по-нататъшните големи исторически събития, защото Междусъюзническата война тури край на съществуването на Балканския съюз, а разпадането на последния допринесе твърде много за избухването на Общоевропейската война и оказа голямо влияние върху целия нейн ход.

Известието за обявяването на Междусъюзническата война донесе голямо облекчение в Берлин и Виена. Преградата, колкото и слаба в началото, която този съюз бе издигнал на пътя на тия две държави към Солун и Мала-Азия, изведнаж се събори и те отново видяха техния път открит. Големите усилия, които наследниците на Бисмарка и Метерниха положиха, за да разрушат Балканския съюз, най сетне се увенчаха с успех. Те дадоха на Фердинанда и българското правителство уверения, че ще обезпечат тила на България при една междусъюзническа война, като Германия възпре Турция, а Австро-Унгария — Румъния от нападение срещу България. Когато, обаче, турската армия премина юго-източната ни граница, завзе Одрин и навлезе в територията на стара България, а ромънската армия завзе цяла северна-България, премина Балкана, навлезе в южна България и стигна до София, те не помръднаха дори и пръст, за да ги възпрат. И нямаше защо да правят това, тъй като веднаж междусъюзническата война обявена, тяхната главна цел беше постигната — Балканският съюз беше вече престанал да съществува. Тяхната политика по-нататък бе да излезе България от тая междусъюзническа война ограбена, унизена и озлобена против бившите си съюзници, за да се осуети по този начин всяко по-нататъшно разбирателство помежду им и да се посее на Балканите семето на бъдещи войни. За това свидетелствува и историческата телеграма, която Кайзер Вилхелм изпрати до сестра си, гръцката кралица, по въпроса за Кавала. Тази телеграма бе от решително значение, за да не бъде дадено това пристанище на България. За същото свидетелствуват и думите на император Вилхелм, че се е борил, като тигър, против отстъпването на Кавала на България. Наистина, това поведение на германския император може да се обясни и с желанието му да извика признателността на гръцкия народ и да го спечели за германската политика на изток, като отслаби влиянието, което Англия и Франция бяха спечелили в Гърция. Но, съпоставено това поведение с политиката, която Германия поддържаше по-после, по време опитите на Съглашението, направени в началото на Общоевропейската война, за възобновяване на Балканския съюз, когато под нейно влияние склонният към отстъпки Венизелос бе свален от Константина, става явно желанието на Германия да остане България незадоволена, за да бъде това нейно незадоволство използувано от Централния съюз в започналата се гигантска война.

Така се сключи в 1913 г. позорният за България Букурещки мир.

Ходът на събитията от сключването на Балканския съюз до подписването на Букурещкия мир хвърля най-обилна светлина върху политиката, която цар Фердинанд преследваше със сключването на този съюз и войната с Турция. Колкото и тази негова политика да оставаше до тогава забулена за слабото съзнание на народа, събитията през 1912 и 1913 г. разкъсаха нейното було, свалиха маската ѝ и зад примамливия вид на една национална българска политика се показа циничният образ на личната, династическа и завоевателна политика на цар Фердинанд. Фаталният дележ на Македония, който обричаше част от българското племе на окончателно затриване; разделянето на Македония на безспорна и спорна зони, с цел да му послужи последната, като разменна монета при едно евентуално разширение пределите на държавата на изток по посока към Цариград; разпределянето с оглед на същата тази цел на армиите на съюзниците на македонския и тракийския военни театра, за да може свободно и неспъван от съюзниците ни да изпълни своя план — да влезе в Цариград; опитът му да премине чаталджанските позиции, след като бе вече получил молбата на Кямил-паша за мир; отблъсването на предложението на Венизелоса за разбирателство, претенциите за Солун, оголването на югоизточната ни граница, необръщането внимание на заплашителните предупреждения на Ромъния и, най-сетне, самата междусъюзническа война — това са редица блестящи прояви на тази негова политика. В тях Фердинанд се откроява цял със своите амбиции, с болезненото си честолюбие, с всичкия си авантюризъм и със своето безмерно безумие.

Тази негова авантюристическа и безумна политика проигра четиридесет годишните непрекъснати и кървави усилия на българския народ за разрешение на големия македонски въпрос; тя стана причина да бъде България изправена в Букурещ като подсъдима и да бъде отрязан от нейното живо тяло цял един североизточен, най-плодороден край; на нея бяха принесени в жертва животът на стотици хиляди български синове и интересите на целокупното българско племе. Тази негова политика бе и която едва не погуби България.

X

СЛЕД МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА ВОЙНА

Периодът, който настъпи след Букурещкия мир, бе от най-голямо значение за България. Достигнала през време на Балканската война, благодарение героичните усилия на своята армия, до една завидна висота, успяла да спечели с отличните качества на своя народ големи симпатии всред великите и малки народи на Европа и да извика нескриваната адмирация на всички подтиснати славянски народи, които със затаен дъх следеха стъпките на младия си славянски брат; приближила се за един миг до едно закръгляне на своите племенни граници, чрез което би могло, все пак, да се постигне едно макар и неокончателно, но задоволително, поне за момента, разрешение на сложния македонски въпрос, България изведнаж се сгромоляса от висотата, на която се бе изкачила, и се видя развенчана от своята военна слава, унизена, ограбена, смазана. Нещо повече, тя едва се спаси от окончателно унищожение и затриване от картата на Европа. Нейното положение след Букурещкия мир беше много тежко. Тя бе обградена от всички страни с врагове. Тя бе воювала с всички държави на Полуострова: Турция, Сърбия, Гърция, Черна гора и Ромъния. Тя изгуби всяка поддръжка от страна на Антантата, в това число и на своята освободителка — Русия. Тя не получи такава и от Централните империи, които, след като бяха сторили всичко, за да я вкарат в една братоубийствена война, я изоставиха в Букурещ и не само изоставиха, но се и опълчиха против нейните най-легитимни интереси. Все пак тя можеше да понесе всичко това с дълбока скръб, но без да се отчайва и с вяра в настъпването на по-щастливи дни, защото в Европа предстоеха да станат събития, приближаването на които се чувствуваше, които един що-годе просветен политик можеше да предвиди, несъмнените признаци на които все повече зачестяваха — събития, на които, както казахме, Балканската война беше само прелюдията и които по своите грамадни размери, по дълбочината на политическите, национални и социални преобразувания, които докараха, нямат равни на себе си в историята на Европа. Всичко това налагаше на България да се заеме сериозно и неотложно, при светлината на тъй скъпо платените уроци от току-що преживените събития, с излекуване на дълбоките рани, които ѝ бяха причинени и чрез една спасителна операция да отстрани от себе си гнилото, което със своето зловоние тровеше целия държавен организъм. Издигнаха се мощни гласове за обнова. За голямо, обаче, нещастие, не всички поискаха да ги разберат. Голяма част от народа можа най-сетне да прозре, где се крият истинските причини на злото в страната. Но не всички умове бяха прояснени и не всички прогледаха. Внезапното сгромолясване като че ли зашемети мнозина. Но на ония пък, които прогледаха и видяха кой е истинският и главният виновник, липсваше достатъчно сила и решителност, за да се справят с него. Трябва, обаче, да признаем, че това, което повлия в голяма степен обезсилваще върху по-решителните, това, което осуети всеки опит за една по-радикална промяна във вътрешното управление, бе крайно неблагоприятното международно положение на България. Последната преживяваше, наистина, тежки, критически дни. Стана известно, че след избухването на Междусъюзническата война от една от великите сили бе изказано мнение да се унищожи и подели България между останалите балкански държави. Ако това не стана, опасността, все пак, не беше окончателно отстранена. Страхът, че една вътрешна революция би могла да послужи като претекст за намеса на съседните държави във вътрешния живот на страната, което фактически би турило край на независимостта на България, а може би, и на самото ѝ съществуване, парализира духа за борба и скова енергиите. Без да се впущаме тук в разглеждане на въпроса — до колко моментът подхождаше за една по-дълбока промяна във вътрешното управление на страната, която промяна, според нашето тогава още изказано мнение, бе крайно наложителна и би била спасителна за страната, ще констатираме само, че високопатриотическите мотиви, които накараха тъй много изстрадалият народ да насили своето велико търпение, се схванаха отгоре за слабост и Фердинанд, който отначало се бе твърде много изплашил и бе взел всички мерки за отбрана, доби изведнаж голям кураж, който скоро стигна границите на нечувано нахалство и безподобен цинизъм. Вместо обнова, от каквато страната имаше нужда, за да се подготви да посрещне и използува приближаващите се велики събития, българският народ видя да се установява в страната една политика на беззакония и насилия над неговата воля, която политика проигра по един най-авантюристичен начин и последните големи козове на България и хвърли последната на дъното на една дълбока пропаст, от която тя прави сега отчаяни усилия, за да излезе.

Политическият жавот на България през този кратък, но важен период се характеризира със следните от по-крупно значение явления:

Преди всичко на чело на управлението бяха поставени от Фердинанда три партии, които се бяха обявили против Балканския съюз от самия момент на неговото създаване и които през 1913 г. прибегнаха до ненужни улични заплашвания към Фердинанда, за да осуетят всеки опит за едно миролюбиво разрешение на междусъюзническите спорове. Тия три партии: радослависти, стамболовисти и тончевисти, които бяха монополизирали всяка патриотическа идея и пееха химни за величието на България, образуваха така наречената „патриотическа концентрация“, която даде на страната едно правителство, състояще се от лица, едни от които носеха клеймото на I-ия Държавен съд за най-вулгарни престъпления, а други бяха изправени да отговарят пред II-я Държавен съд за още по-многобройни и по-позорни деяния. В един момент, следователно, когато в Европа се приближаваха и настъпиха събития от най-съдбоносно за всички народи значение, когато всички те извикаха на чело на управлението си най-умните, най-прозорливите, най-способните свои държавници, начело на управлението в България Фердинанд постави хора, които най-висшият съд в страната, „ума и сърцето на българското правосъдие“, бе признал за престъпници и беше ги счел за недостойни да бъдат не само управници на страната в най-важните моменти на нейната история, но недостойни да бъдат носители и на най-елементарни граждански и политически права. Това беше първият крупен акт, с който се започна обновата на България.

На това правителство, което се ползуваше с пълното доверие на цар Фердинанда, народът в своето болшинство отказа да даде доверието си. На Фердинанда трябваше, обаче, не едно правителство, което се ползува с народното доверие, защото такова едно правителство би следвало една политика, отговаряща на народните интереси, а такова, чрез което да може да проведе своята политика, която, след неуспеха му чрез Балканския съюз да постигне своите блянове, бе насочена към найтясно сближение с Централните империи, които след разтурянето на Балканския съюз търсеха удобен момент да нанесат един съкрушителен удар на Сърбия, преди още последната да е успяла да организира земите, които бе придобила по силата на Букурещкия договор и да се засили във военно отношение. Ето защо Фердинанд потърси сближение с Австрия. Това сближение фактически бе настъпило с разтурянето на Балканския съюз и обявяването на Междусъюзническата война, а така също с повикването в България на власт на австрофилските и германофилските партии на „патриотическата концентрация". За да оформи и засили това сближение, Фердинанд отиде през 1913 г. във Виена, гдето след интимни разговори с Франц Йосифа получи пълно опрощение за греховете, които бе извършил спрямо Централните империи.

За тази нова, или по-скоро стара, но реставрирана своя политика на тясно сближение с Австроунгарската монархия Фердинанд бе намерил своите министри. Нему трябваше сега и една послушна камара, която да облече всичките по-нататъшни негови авантюристически и противонародни дела във външната форма на легалността. Избраната, обаче, след Букурещкия мир през 1913 г. камара отказа своето доверие на назначеното от него правителство. И Фердинанд, който, след като страхът му от едно народно отмъщение бе преминал, се беше окопитил и станал арогантен, поднесе през нощта на 31. XII. срещу 1. I. 1914 година, като новогодишен дар на българския народ, указ за разтуряне на XVI Об. народно събрание. Разтурянето на последното бе един антипарламентарен и антиконституционен акт, защото не бе направен и най-малкия опит за образуване на едно коалиционно правителство, което би могло да получи нейното доверие. — Това бе вторият крупен акт от обновата на България.

За да се сдобие с една камара, която да даде доверието си на неговото правителство на „патриотическа концентрация“, бяха направени избори и в новите присъединени към България земи, без едно Велико народно събрание да бе оформило това присъединяване. Без съмнение, не би се намерило в България Велико народно събрание, което да откаже да санкционира фактическото присъединение към България на една територия, която българският народ бе заплатил с цената на много кръв и с части от собственото тело на България. Пред вид, обаче, на особените условия, създадени от Букурещкия договор, който даде право на населението на тия земи да избере своето окончателно поданство в един срок от пет години, едно Велико народно събрание би създало за тези земи един преходен режим, който да ги подготви в административно и във всяко друго отношение за окончателното им сливане със стара България. Вместо това, в тия пълни с чужди поданици земи се произведоха избори, без да се позволи на никоя от опозиционните партии да развие агитационна дейност, като тази задача се предостави изключително на правителствената администрация. Тия избори, при които от 764,286 гласували български избиратели, 418,058 дадоха своя глас за опозиционните партии, т. е. се обявиха против политиката на правителството, а само 345,730, в това число и подадените за д-р Генадиев и неговите приятели гласове,за правителството, дадоха на страната една камара, състояща се от 126 правителствени и 119 опозиционни представители, т. е. едно болшинство само от седем души, отговарящо на меншенството на гласувалите избиратели, — една камара, в която правителственото болшинство, след касирането на земеделските депутати от Софийския окръг и заместването им с трима правителствени и един от народната партия депутати, се състоеше от 15 души турци, които преди всяко откриване на сесиите на камарата отиваха да получават инструкции от Високата Порта в Цариград, които се намираха в постоянни сно́шения с нея и които в най-важните и решителни моменти на българската история решаваха със своите гласове съдбините на българския народ и българското отечество. Имаше опозиционни партии, които нарекоха тази камара незаконна, противоконституционна, но те не се отказаха да заседават в нея. Те до последния момент се показаха най-ревностни пазители на местата си, които бяха толкова по-ценни, че освобождаваха мнозина измежду тях от задължението да се явят в редовете на войската и да изпълнят истински своя отечествен дълг. Нещо повече, на 23 март 1918 г. те извършиха още един конституционен скандал, като си продължиха сами мандата, признавайки всичката неконституционост на този свой акт. Повечето от делата, въобще, на този парламент са в най-пълна хармония с неговия незаконен произход. Не ще се спираме и изброяваме тук тия негови дела, но не можем да не отбележим, че никога от освобождението си до днес България не е имала парламент по-незаконен, по-недостоен и по-позорен от XVII

Об. народно събрание, при което се извърши опозоряването и разгромяванието на България и на българския народ.

Друг един акт от обновата на България през този период бе амнистирането на изправените пред II-я Държавен съд министри-стамболовисти. Това бе желание, както на Фердинанда, под закрилата на когото те през времето на своето управление бяха нарушавали конституцията, тъпкали законите и разхищавали народните средства, тъй и изплащане на една полица, погасяване на едно задължение на благодарност и признателност от страна на радослависти и тончевисти за дадената им някога амнистия от една стамболовистка камара — задължение, падежа на което сега бе настъпил. Така една камара, избрана при едно правителство, в което шефът на стамболовистката партия д-р Генадиев заемаше видно място, даде амнистия на същия този д-р Генадиев и на неговите приятели. Този беше четвъртия крупен акт от обновата на България.

С тия четири акта — четири насилия над конституцията и съвестта на българския народ, както и с редица други произволи и нарушения на законите, се завърши обновителния, така да се каже, период, който трябваше да настъпи в България след първата постигнала ни катастрофа, и България бе приготвена от Фердинанда да посрещне великите исторически събития, които бързо се приближаваха и които раздрусаха света из основа и решиха съдбата на България.

XI

ВСЕОБЩАТА ВОЙНА
И
РАЗГРОМЪТ НА БЪЛГАРИЯ

След Букурещкия мир в международната политика на Европа бе настъпило затишие. Това бе, обаче, едно затишие, което предвещаваше буря. И тя не закъсня да избухне. По четирите краища на света се разнесе вестта за убийството на австрийския престолонаследник ерц-херцог Франц Фердинанд, който беше отишъл в Сараево да присъствува на големите маневри на австро-унгарската армия, недвусмислено насочени против Сърбия. Австро-Унгария счете, че е настъпил моментът да си разгледа сметките със Сърбия, която двойно уголемена след Букурещкия мир, всеки ден се засилваше във военно отношение и ставаше по-застрашителна. Около месец след убийството на Франц Фердинанда на Сърбия бе връчен съвместно изработен от виенския и берлинския кабинети ултиматум, който означаваше начало на война, която топовните изстрели по брега на Сава не закъсняха да оповестят. С това се започна голямата общоевропейска война, която скоро се превърна в една всеобща война.

Няма в световната история събитие по-грандиозно и от по-решително за съдбините на народите значение, отколкото това, което настъпи сега. Няма момент от създаването на III-та българска държава по-благоприятен и по-удобен за България с една умна политика и с минимум усилия в сравнение с безбройните жертви, които бе дала до тогава, да постигне едно закръгление на своите племенни граници. Още с избухването на войната България отново и изведнаж придоби едно първостепенно значение, което се обуславяше най-вече от важното географско положение, което заемаше и от отличните изпитани боеви качества на нейния народ. Всички условия се бяха стекли по един благоприятен, по един невъобразимо благоприятен за нея начин. Те настъпиха дори по-рано, отколкото се очакваха, и в ръцете си България държеше големи козове.

Въпросът, който избухването на Общоевропейската война сложи за разрешение пред България, не бе — да вземе ли тя участие във войната или да запази неутралитет. Такъв един въпрос, такава една алтернатива за нас не съществуваше. Наистина, запазването на неутралитет от страна на България през всичкото време на войната не би било нещо невъзможно и би принесло на страната твърде големи дори облаги. Срещу своя неутралитет България би могла да получи още през траенето на войната значителни териториални компенсации, каквито най-охотно би се съгласила да ѝ даде Турция, особено след намесата си във войната, и каквито ѝ се предлагаха от страна на Съглашението. Независимо от това, поради голямата нужда на воюващите от нашите земеделски произведения и от произведенията на нашата индустрия, която би се развила твърде много, стопанският живот на България би получил най-силен тласък и финансовото положение на държавата, както и общото благосъстояние на народа биха станали цветущи. Твърдението, че такава една възможност за България не съществуваше, че тя бе за нас изключена, тъй като България би била заставена на сила да тръгне с една от воюващите страни и да бъде прегазена в случай на съпротива, е едно неосновател но твърдение. Швейцария, която се отзова всред пожара, около която оръдията гърмеха от всички страни, успя да запази своя неутралитет до край и то не само по земята, но и дори във въздуха, и днес е държавата с най-стабилизирано и цветущо финансово положение в Европа. А България се намираше в много по-благоприятно положение, защото бе по-настрана. Наистина, тя бе на пътя на Централните империи към Турция и на този на Съглашението към Русия, но опасност от Централните империи нямаше, защото, за да могат да прегазят България и да я заставят да вземе насила участие във войната на тяхна страна, те трябваше да се справят по-рано със Сърбия, а с необходимите за тази цел сили те не разполагаха. Направените в това направление от тях опити излязоха безуспешни, макар че Сърбия, боейки се от нападение от страна на България, бе употребила една значителна част от армията си, за да пази дългата си източна граница с последната. Но дори и да успееха да се справят със Сърбия, Централните империи биха срещнали полумилионната армия, с която по онова време България разполагаше и която армия би проявила несравнено по-голям ентусиазъм в защита на родната си земя. И ако впоследствие Сърбия бе прегазена и армията ѝ разгромена и изхвърлена вън от нейните предели, това се дължи най-вече на съкрушителния удар, който ѝ бе нанесен от страна на България. Най-сетне Централните империи знаеха, че подобен един опит за насилие от тяхна страна над България би могъл да хвърли последната в прегръдките на Съглашението, което това и чакаше. Случаят с Белгия, гдето те проиграха войната още в нейното начало, беше пресен за тях и, ето защо, те никога не биха се решили на това. Опасност от насилие, прочее, от страна на Централните империи нямаше и не можеше да има. Такава нямаше и от страна на Съглашението, защото и неговите сили бяха ангажирани и, следователно, и то не разполагаше с необходимата за тази цел армия, а независимо от това, те по-малко би се изложило на риска да види България хвърлена в прегръдките на Централните империи — една опасност за него, която то се стараеше всячески да осуети и която впоследствие настъпи, но въпреки неговото желание, въпреки неговата воля и не по негова вина. Наистина, то употреби насилие над Гърция и вкара последната във войната, но тук случаят беше друг и насилието беше само привидно. Успехът, който Съглашението имà по отношение на Гърция, се дължи от една страна на нейното географско положение, на нейната голяма отдалеченост от Централните империи, които обстоятелства изключваха за Гърция и най-малкия шанс за една успешна съпротива, а от друга страна и най-вече — на обстоятелството, че една част от гръцкия народ и гръцката армия, начело с Венизелос, сами пожелаха това. И благодарение на своята прозорливост и смелост този велик гръцки държавник успя и то с една най-незначителна част от армията на Гърция да се нареди на време рамо до рамо със силите на Съглашението и с най-незначителни усилия да спечели за своето отечество грамадни, нечувани в историята облаги, които друг един престъпен крал и неговите държавни мъже, подобно на Фердинанда и неговите държавници, успяха в най-кратко време да проиграят. Ето защо ние мислим, че за България съществуваше обективно възможността да запази при желание своя неутралитет дори до края на войната. Това, обаче, което изключваше един такъв неутралитет, не беше възможността да бъде България насилствено заставена да воюва, а историческите задачи, които ней предстояха да разрешава. А едва ли има българин, който искрено да е допущал, че правилното разрешение на тия исторически за България задачи можеше да бъде постигнато по пътя на неутралитета и, следователно, да е допущал запазването от страна на България на нейния неутралитет до края на Всеобщата война. Ние, прочее, считаме, че още с избухването на войната в Европа въпросът за намесата, по-ранщна или по късна, в нея на България беше решен.

Но кога България трябваше да излезе от своя неутралитет и към коя от воюващите страни тя трябваше да се присъедини? — За правилното разрешение на този въпрос беше необходимо да бъдат предварително разрешени други три въпроса: първо, какви бяха интересите, които България имаше да преследва в тази война, т. е. кои бяха историческите задачи, към разрешението на които тя трябваше да насочи своите усилия; второ, с политиката на коя от воюващите страни тия нейни интереси повече съвпадаха, и трето, на чия страна бе по-големият шанс за победа? В същност, този, последният въпрос беше най-важният, защото никога в разгара на една война на живот и на смърт между най-великите държави на Европа един малък народ, като нашия, не би извършил съзнателно безумието да тръгне с онази от воюващите страни, която няма шанс да победи, или дори чийто шанс за победа е по-малък. Разбира се, че при разрешението на този въпрос би следвало да бъдат взети в съображение от страна на България и възможните изменения в общото положение, които нейната намеса към едната или другата от воюващите страни би предизвикала.

Преди всичко, историческите задачи, които България имаше да постига в тази война, както казахме, бяха – разрешението, съобразно с нейните легитимни интереси и с волята и желанията на населенията на тия области, на македонския, тракийския и добруджанския въпроси. А тяхното разрешение по този начин налагаше преди всичко поправянето на извършените над България в Букурещ неправди, т. е. връщането на България на откъснатите от нейната държавна територия в 1913 г. части, а така също начертаването на една правилна от етнографно и историческо гледище северо-източна граница в Добруджа и южна такава в Тракия, както и съединяването в едно на отделните разпокъсани и завладени от балканските държави части на Македония и създаването от нея на една отделна македонска държава, в зависимост от волята на македонското население.

Тези са историческите задачи, които българският народ и българската държава имаха да постигат в тази война и това е, според нас, единственото правилно разрешение на македонския въпрос, което разрешение би могло да донесе най-сетне тъй много желания и тъй необходим за мирното и спокойно развитие на балканските държави мир на Балканите. Нещо повече, тази Македония, която до сега е била ябълка на раздора между отделните балкански държави, би могла да се превърне в едно съединително звено помежду тях, защото нейното отделно и самостоятелно съществуване би било твърде трудно и дори невъзможно и нуждата за нея от най-близки връзки с останалите балкански държави би дала най-силен тласък за създаването на една балканска конфедерация, или дори на една балканска федеративна държава. Тази ще бъде, според нас, и последната фаза в развитието на македонския въпрос. Едно присъединяване на Македония към България, дори ако това би се извършило със съгласието на великите сили и това на останалите балкански държави, не би донесло едно окончателно разрешение на македонския въпрос. Този въпрос би продължавал да представлява един постоянен тормоз за мирното и спокойно развитие на България, какъвто тормоз представлява и днес за нас и за Сърбия, а в скоро време ще започне да представлява и за Гърция; защото идеята за една независима или най-малко автономна, но целокупна Македония не е една случайна идея, рожба на политически авантюристи, и не от вчера и днес датира тя. От десетки години тази идея се е развивала и крепнала в съзнанието на македонското население, като единствено отговаряща на особеното положение, което тази област заема, както поради своето географско положение на област, граничаща с три от балканските държави: България, Сърбия и Гърция, тъй и поради голямата разнородност на нейното население, състоящо се от българи, турци, сърби, гърци, куцовласи и др., от които никои по отделно не съставляват едно повсеместно подавляваще мнозинство на населението. Идеята, прочее, за една автономна Македония е твърде стара. Дълго време — до 1912 г. тя изразяваше официалната политика на цар Фердинанда и на българските правителства; нейното осъществяване преследваше по-рано и Вътрешната македоно-одринска революционна организация и днес същата тази идея издига много по-високо от преди македонското революционно движение. И ние мислим, че то се намира на прав път.

От гледна точка, следователно, на постигането на тия, именно, исторически задачи България следваше да разреши въпроса — с политиката на коя от воюващите страни тия нейни интереси съвпадаха или можеха по-добре да бъдат съгласувани. За поголямата, за грамадната част от българския народ отговорът на този въпрос беше ясен: интересите на България съвпадаха с тия на съглашенските държави и само при една победа на Съглашението България би могла да постигне задачите, които имаше да преследва в тази война. Преди всичко, при такава една победа нейната юго-източна граница би била там, гдето бе начертана източната граница на Тракия т. е. България би включвала цяла Източна-Тракия. Освен това, дори ако след намесата на България във войната, Гърция побързаше да се присъедини и тя към Съглашението, България би получила и Западна-Тракия с част от Македония, завладяна от Гърция, тъй като Гърция би била компенсирана с островите от Архипелага и с земи от Мало-Азийското крайбрежие, което би я възнаградило достатъчно за нейното участие във войната. Най-сетне България би получила, цялата „безспорна“ зона от Македония, за присъединяването на която Съглашението беше готово да ни даде и възможните гаранции, а не бе изключена и възможността да получи България и част от „спорната“ зона, тъй като Сърбия би била богато възнаградена с присъединяването към нея на обширните австро-унгарски територии и с излаз на Адритическо море, които в последствие получи по силата на договора за мира. Всичко това би могло да се види днес на някои като едно малко вероятно предположение, но то трябва да се преценява при едно друго, съвсем различно от днешното, положение на нещата, а, именно, при положението, че България би била един ценен за Съглашението съюзник, който би допринесъл твърде много за бързия негов успех и, следователно, за по-скорошното свършване на войната — една роля, която тя би могла да изиграе с несравнено много по-малки усилия и жертви, в сравнение с безчислените такива, които безполезно даде в тази война.

Но какво бе отношението на политиката на Централните империи към задачите, които България преследваше, и какво би било положението на последната при една победа на Централните империи, на които България стана съюзник? — Тук ние не ще бъдем само в областта на предположенията, тъй като ходът на събитията след победата над Русия и Ромъния ни дава най-ценни и несъмнени указания в това отношение. При една победа на Централните империи и Турция, при която победа Германия би спечелила хегемония над цяла Европа, малката и намираща се на пътя на завоевателния германизъм към Солун и Мала-Азия България не само не би могла да разчита на някакви реални придобивки, но би се намерила в едно положение, което би било несъвместимо с положението ѝ на една свободна и независима държава. Фактът, че при уреждането на положението на Изтока, Германия, още далеч от да бе спечелила войната, наложи едно положение на нещата в Добруджа, при което за себе си запази най-ценните реални блага и един процент на кондоминиум, по-голям от този, определен на България; базата, на която се застана при изчислението на този процент, а, именно, третирането на Добруджа само като една военна плячка, която трябва да се поделя пропорционално на силите, взели участие в боевете, и без да се държи каквато и да било смятка за стремежите, желанията и волята на населението в тази област, всичко това показва, че и при една пълна победа България не би могла да присъедини тази област и че дори ако това би станало, тя трябваше да компенсира Турция с отстъпки в друга част на Полуострова, като в същото време Германия и Австрия запазят за себе си найголеми икономически изгоди в Добруджа. Независимо от това, явното и несъмнено намерение на Централните сили при уреждане положението на Полуострова да отстъпят Бело-морското крайбрежие на Турция под предлог, че България ще бъде компенсирана в Македония, гдето биха ѝ възложили да стане пазач на Вардарската линия — главния икономически нерв на търговията на Централните империи — всичко това ни дава най-ценни и несъмнени указания за основата, върху която би се извършило разпределянето на придобитото при една окончателна и пълна победа на Централните сили, което, далеч от да доведе до едно задоволително разрешение на историческите задачи на България, би обременило последната с големи тежести от най-различно естество и несъвместими с положението ѝ на една напълно независима, суверенна държава. България би попаднала под пълната икономическа зависимост на Централните империи, които биха направили от нея един инструмент за поддържане на германската икономическа и политическа хегемония на Балканския полуостров.

Най-сетне третия, и най-важният въпрос, който трябваше да се разреши е — коя от воюващите страни имаше по-голям шанс да победи. При разрешаването на този въпрос следваше, както казахме по-горе, да се вземат под внимание и измененията на общото положение, което намесата на България към едната или другата страни можеше да предизвика. Участието на България в никой случай, обаче, не можеше да има решително влияние върху изхода на войната, защото нито военните сили на България бяха тъй големи, че да наклонят в значителна степен везните на победата към едната или другата страна, нито пък балканите бяха военния театър, на който можеше да се реши изхода на тази гигантска война. Участието на България можеше само да окаже влияние за приближаването или отдалечаването края на войната, но то не можеше в никой случай да измени нейния изход. Днес никой не може да отрече, че при едно участие на България във войната на страната на Съглашението, Турция би се въздържала от намеса или, ако би се намесила, тя би капитулирала скоро след намесата на България. Това би облекчило в най-голяма степен положението на руската армия, нейното разложение би било, може би, избегнато и краят на войната би се бързо приближил. Присъединяването на България към Централните империи и Турция, напротив, имà за резултат само отдалечаването края на войната, без нейната намеса да окаже решително влияние върху изхода й. А при тези перспективи, които не бяха мъчни за предвиждане, въпросът — на чия страна бе по-големия шанс за победа — беше найглавният, защото въпреки всички ония съображения, които изложихме за отношението на политиката на Съглашението и Съюза към задачите, които България преследваше, отговорът на този въпрос следваше да бъде най-меродавен за поведението на България. Всяка политика, която не би държала най-точна смятка за това, би била една политика на рискове, една политика на авантюри, а никога на един държавен глава и на едно правителство, особено пък, когато те действуват в разрез с явната и несъмнена воля на народа, не е позволено да вършат авантюри, с които да поставят на карта съдбините и самото съществувание на народа и държавата, която те управляват. Не отричаме, че този е бил и въпросът, който е занимавал цар Фердинанд и неговото правителство от първия ден на обявяването на войната до самия момент на намесата на България в нея. Правилното, обаче, разрешение на такъв един исторически и съдбоносен въпрос можеше да бъде дадено само от едно представително събрание, което би изхождало от свободното консултиране на нацията, и от един държавен глава и едно просветено правителство, които се инспирират от истинските интереси на народа и държавата. На всякъде, гдето този въпрос се постави на разрешение от парламентите и гдето тия парламенти бяха верен изразител на народната воля, на него се даде едно правилно разрешение. България, обаче, нямаше едно народно събрание, което, въпреки съществуващата у нас пропорционална система, да бъде верен изразител на волята на българския народ, защото, както споменахме в предшествуващата глава, правителственото болшинство се състоеше от петнадесет души турци, избрани в една още окончателно неприсъединена към България територия и намиращи се под влиянието на Цариградското правителство. А пък и дотолкова, до колкото имахме едно „народно“ събрание, то не бе свикано и въпросът за участието на България във войната не се постави на разискване и решаване от него. А правителството на България не блестеше нито с ум, нито се инспирираше от народните интереси. То служеше на личната и династическа политика на цар Фердинанда, която бе една авантюристическа и завоевателна политика и, следователно, една политика противонародна. А при едно обективно и спокойно обсъждане на въпроса за победата във войната, на този въпрос не можеше да бъде даден друг отговор, освен този, който впоследствие даде самата война — пълната победа на Съглашението и на неговите многобройни големи и малки съюзници над Централните сили и техните съюзници — България и Турция. Най-сетне, ако България беше заставена да се намеси във войната още в нейното начало, преди героичната съпротива на Белгия и германското поражение при Марна, които разстроиха плана на Германия за една светкавична победа над Франция и където окончателното разрешение на войната проличà, за което днес свидетелствува и тогавашният германски престолонаследник, според който, след неуспеха, който Германия претърпя при Марна, той ведно с много още немски военачалници и политици е считал победата на Централните сили за окончателно осуетена, — позволено е на едно правителство от посредствени по ум държавници да не може да си даде един ясен отговор на този въпрос, макар че за целия български народ, начело с първите просветени негови хора, да нямаше две мнения по него. В 1915 г., обаче, една година след започването на войната, когато почти всички държави в света се бяха определили или бяха на път да се определят, когато за никого не остана тайна непримиримостта на Съглашението, което бе се вече превърнало на една многобройна коалиция на държави от всички материци на света против Централните сили, и когато се видя, че войната ще продължи, — не може да има и най-малко съмнение, че намесата на България във войната не се реши след едно дълбоко и правилно преценяване на общото положение, а бе един акт, който се извърши при пълното съзнание за големия риск, на който държавата се излагаше, и под влиянието на съображения, които бяха чужди на истинските и добре разбрани народни интереси.

Прочее, както целите, които България имаше да преследва в тази война, тъй и обстоятелството, че тия нейни цели съвпадаха много повече с политиката на Съглашението, отколкото с тая на Централните империи, а така също и много по-големият шанс за победа на първото в 1915 г., когато България се намеси във войната, ясно и недвусмислено посочваха на България, че в момента, в който тя трябваше да напусне своя неутралитет, тя трябваше да застане на страната на Съглашението.

Защо, обаче, Фердинанд предпочете Съюза пред Съглашението? — Защото политиката, която той преследваше, не беше тая, която очертахме по-горе, а беше една политика, която, колкото и привидно да съвпадаше със стремежите на българския народ, съществено се различаваше от тях и имаше чисто завоевателни цели.

Преди всичко симпатиите на Фердинанда от самото начало на войната бяха на страната на Централните империи. В основата на тия негови чувства, обаче, сега не лежеха нито неговите племенни връзки, нито ония съображения, които в миналото го караха да съгласува своята политика с тая на Австро-Унгария. Тяхното влияние сега не бе от особено значение. Такова имаха сега други обстоятелства и съображения. Най-главното от тях бе, че една победа на Съюза над Съглашението би имала за непосредствен и несъмнен резултат пълното унищожаване и затриване на Сърбия, би означавало край на съществуването на тази държава. Такива бяха нескриваните намерения на Австро-Унгарската монархия и на германизма, въобще, а такива бяха и съкровените желания на цар Фердинанда след Междусъюзническата война и Букурещкия мир. С унищожаването на Сърбия за него би изчезнал един съперник, България би получила и присъединила голяма част от нейната територия, както и по-голямата част от Македония; с това границите на България биха се твърде много разширили и тя би достигнала до тъй много желаната от Фердинанда хегемония над целия Балкански полуостров. При една победа на Съглашението, дори ако цяла Македония би била отстъпена на България, Сърбия не само би продължавала да съществува, но, увеличена с присъединението към нея на обширните земи на Австро-Унгария и засилена във военно отношение, тя би изключвала всяка хегемония на България, т. е. на цар Фердинанда и неговата династия над Полуострова. При такова едно положение амбициите на Фердинанда биха останали незадоволени и голямата му жажда за отмъщение би останала неутолена. А неговата умраза към Сърбия беше голяма и жаждата му за отмъщение — безгранична. В цитираната вече от нас книга Ferdinand I-er, Ernest Daudet привежда твърдението на едно найблизко познаващо Фердинандалице, според което „той до такава степен е обладан от желание за отмъщение, че когато ще бъде окончателно победен и поразен, той все пак не ще съжалява за нищо от това, което е извършил; той ще заяви, че би направил същото, ако можеше да започне отново, и, ако изгуби дори и короната си, той ще се утешава с мисълта, че си е отмъстил“. Тия, именно, негови чувства, в които едва ли има някой да се съмнява и неговата белезнена амбиция — да няма друг равен на себе си владетел на Полуострова, помрачиха погледа му и му попречиха да има една ясна и вярна представа за истинското положение на нещата. Все пак съзнанието му за големия риск, на който излага съществуването на държавата и това на своя трон, който и без това след Междусъюзническата война бе силно разклатен, не го беше напуснало, и резултат на това, именно, негово съзнание бе и неговото колебание, което продължавà до последния момент. Той имаше, наистина, голяма вяра в силата и непобедимостта на германското оръжие, но след германските неуспехи в първите дни на войната, тази негова вяра бе доста разколебана. Нему приписваха по онова време думите, че и Вилхелм ще има своя 16 юни. Двуличността на неговата официална политика през време на българския неутралитет, което двуличие във Франция не искаха да му простят, макар и да го познаваха добре и да знаеха, че то е една от съществените черти на характера на внука на Луи Филипа, не бе само израз на този негов характер; то бе и последица на това негово съмнение и колебание до намесата на България във войната. Така, например, когато в съглашенските държави достига слухът, че България се готви да сключи 500 милионен заем и че за тази цел е влезла в преговори с берлински банки, френският писател Joseph Reinach, който от дълги години се е намирал в близки приятелски връзки с Фердинанда, пише на последния за „скръбта, която последните известия причиняват на всички приятели на България и на нейния цар“. Писмото завършва с думите: „Ваше Величество, какво би казал дук д‘Омал?“ На това писмо Фердинанд саморъчно отговаря: „Новините, за които ми пишете, ми са неизвестни. Каквито и да са те, струва ми се, че историкът ще бъде достатъчно добре осведомен, за да не приеме безконтролно тяхната съмнителна автентичност.*) А по-късно, след подписването на договора ни с Германия и когато намесата ни във войната на страната на Централните сили бе вече свършен факт, Фердинанд поръчва на шефа на своя кабинет да изпрати на същия Joseph Reinach друго писмо, в което се изказва възхищение от храбростта и военните подвизи на съглашенските армии и голямо задоволство от превъзходното състояние, в което те се намират. В същото писмо се изказва и надеждата, че „руснте, чието поражение не изменя значително общото положение“, скоро ще се съвземат и ще преминат в една победоносна офанзива.

Съмнението, прочее, на Фердинанда в крайната и пълна победа на Централните сили не го напусна през всичкото време до намесата на България във войната. От тук и неговото колебание, израз на което бе неговата двулична политика през времетраянето на българския неутралитет. Наистина, както казахме по-горе, неговите големи симпатии бяха на страна на Съюза и везните на българския неутралитет бяха силно наклонени на страната на последния. Така, държането на власт, въпреки явно изразеното народно недоверие, на едно правителство, което дойде да поправя създаденото от Букурещкия договор положение чрез една политика на тясно сближение с Австро-Унгария и Германия, сключването на 500-милионния заем, пренасянето свободно оръжия, муниции и германски матроси през България за Турция след намесата на последната във войната, което извика справедливото възнегодуване на руския писател

В „Temps“, 15 octobre 1915

Л. Андреев и това на целия славянски свят, присъствието на преоблечени германски офицери в столицата и във всички по-важни стратегически пунктове на страната, процесът по шпионажа на турския Черно-морски бряг и Босфора, както и Деклозиеровия процес, най-сетне хладното отнасяне на Фердинанда към представителите на съглашенските държави, съпоставено с любезните негови срещи и приеми на видни лица от Централните империи — всичко това свидетелствуваше, че България вече сътрудничеше със Централния съюз и беше на път да стане негова официална съюзница. Но все пак време и път за връщане имаше. Фердинанд беше, наистина, дал уверения и, възползуван от правото, което му даваше чл. 17 от Конституцията, той беше сключил военен договор с със Централния съюз и България бе поела писмени ангажименти, но те не можеха да обвържат безскруполния Фердинанд, особено по отношение на една държава, чийто подпис стоеше под един тържествено сключен договор — тоя за неутралитета на Белгия — но която чрез устата на своя канцлер беше заявила, че счита за парцал хартия.

Най-сетне през лятото на 1915 г. руската армия, която бе преминала Карпатите претърпя неуспех и започна отстъпление. При дадените му от Централния съюз уверения, че това е началото на края на войната на източния фронт, че Съюзът е решил да нанесе най-силен удар на Русия и да я извади окончателно от строя, а след това да прехвърли армиите си на западния военен театър и даде решително сражение на този фронт, Фердинанд счете, че моментът за намесата на България е настъпил и че нейното преминаване на страната на Централните империи ще може да осигури тяхния окончателен успех. Голямата любезност, обаче, с която той изпрати представителите на съглашенските държави, като изрази желание да ги приеме на прощална аудиенция и излиянията на чувства на гореща любов към Франция, които той направѝ пред нейния представител, като че ли не бяха само един израз на обикновена куртоазия, а издаваха все още съществуващото у него съмнение в крайната победа на Съюза и съзнание за големия риск, на който излагаше короната си и династията си.

Този присъщ на Фердинанда авантюризъм, обаче, не беше по вкуса на българския народ. Възможността народът да се противопостави със сила на тази негова авантюристична политика, която поставяше на карта съществуването на държавата, не беше изключена за него. Фердинанд схващаше това добре, и, ето защо, той се бе погрижил да подготви психологически масата за тази своя политика. За тази цел, малко преди намесата на България във войната, той хвърли на народа една залагалка. Това беше Карагач и левия бряг на Марица. Под натиска и чрез посредничеството на Централните сили Турция се съгласи на една ректификация на границата си с България, като отстъпи на последната една част от този град, европейския му квартал, разположен на десния бряг на Марица, и една тясна ивица по левия бряг на реката до устието ѝ. Какви бяха, обаче, истинските, неписани условия на това отстъпване, временно ли бе то или окончателно, намираше ли се то във връзка с крайния резултат на войната, компенсация ли бе то срещу българския „неутралитет“, през времето на който през България се пренасяха германски оръжия и матроси за Турция, или бе само едно предварително възнаграждение на България за присъединяването ѝ към Централните империи и Турция и за намесата ѝ във войната — всичко това остана тайна за българския народ. Впоследствие, обаче, когато този договор мина през българското народно събрание, а турската камара го препрати за проучване в комисия, от гдето не се върна вече, стана ясно за всички, че това е било само една игра, само една примамка, за да се смекчи настроението против Турция, с която България току-що бе воювала. Нещо повече, в Турция се направиха официални изявления, че при едно разширение на запад, България трябва да ѝ повърне отстъпения къс земя, а така също да ѝ предаде и всичката територия на запад от Марица до Места с цялото Бело-морско крайбрежие до устието на тази река. Това се писа на другия ден след падането на кабинета Радославов и в официалния орган на българското военно министерство в. „Военни Известия“. Тези турски претенции намериха пълна и нескривана поддръжка и в голяма част от германската преса и бяха официално съобщени и в самия германски райхстаг. За същата тази цел, а именно, да се заблуди и приспи народа и по този начин да се намали неговото съпротивление при намесата на България във войната на страната на Централните империи и Турция, от официално място се пуснаха в ход слухове, че България не ще се намесва във войната и че задачата на мобилизираната българска армия ще бъде само да окупира със съгласието на съглашенските държави Македония, след което в по-голямата си част ще бъде разпусната и ще се завърне по домовете си.

Всичко това не мина без да окаже своето обезсилващо влияние върху духа на съпротива, който бе започнал да обхваща една част от българския народ. А за един непросветен и неорганизиран народ, като нашия, то се оказа достатъчно.

Във всеки случай Фердинанд и правителството му се бяха приготвили да посрещнат всяка изненада. Няколко дни след падането на кабинета Радославов в 1918 г. бившият официоз в. „Народни права“, се присмиваше на официалните декларации на г. Малинова, че той „ще следва политиката на своя предшественик“, виждайки в тези декларации едно потвърждение на това, че водената до тогава при Радославова политика е била спасителна за българския народ, и високо и тържествено заявяваше, че тази своя спасителна политика правителството на Радославова се било приготвило да я наложи, ако потрябва, и със сила дори на българския народ.*)

За тази цел, вън от всички тези мерки, които бяха взети, за да се сломи всеки опит за противодействие, беше създаден и приложен с царски указ, без да се облече в формата на закон, цял един раздел III от Военно наказателния закон „за престъпленията във време на война и в местности, обявени във военно положение“, с който раздел се целеше да се внесе в душите на българските граждани смущение и страх от непосредствени и жестоки наказания в случай на отказ да се тръгне срещу неприятеля, а най-вече срещу Русия, и да се действува съвместно със Централните сили и Турция. И въз основа но този раздел III, преди още временната наредба, с която той бе приложен, да беше одобрена от Народното събрание, което стана на 21. XII. 915 г., бяха издадени и преведени в изпълнение стотици смъртни присъди над българските граждани. Авторите на този раздел III оправдават неговото създаване с необходимостта да се вземат най-строги мерки за запазване на дисциплината в армията. Българската армия, обаче, с ентусиазъм и с безпримерно в историята себеотрицание води през 1912 г. една война на живот и смърт и срази много превъзходящите я сили на цяла една империя, без да имаше нужда от подобни мерки. Но за целта, която сега се преследваше — да се вкара народа насилствено в една авантюристическа и противна на неговите интереси война и да се накара той да воюва против своята освободителка — раздел III беше необходим, защото той бе едно организирано от властта насилие над българския народ, едно привидно легално избиване на български граждани в името на личната, авантюристична и безумна политика на цар Фердинанда, и целта, за която той беше създаден, бе постигната.

---

*) В. „Народни Права“, брой 141 от 21 юли 1918 г.

Но защо този раздел III не се облече във формата на закон, а се приложи със царски указ? Условията, които чл. 47 от Конституцията изисква за издаването на един подобен указ, са едновременното съществуване на вътрешна или външна опасност и на невъзможност да се свика Народното събрание. Тия две условия, обаче, не съществуваха едновременно, нито пък съществуваше по отделно някое от тях. Нито държавата се заплашваше от някоя вътрешна или външна опасност, нито беше невъзможно да се свика Народното събрание. Но и до толкова, до колкото може да се твърди, че външна опасност за държавата е съществувала; че едно нападение от страна на Сърбия не беше изключено, то тази опасност беше създадена и провокирана пак от правителството на България. Но, съществуването само на опасност не е достатъчно при възможността да се свика Народното събрание. А за доказателство на това, че нямаше никаква пречка за неговото свикване, е факта, че два дена преди обявяването на българската мобилизация почти всички членове на опозиционните парламентарни групи се бяха стекли в столицата, за да настоят за свикването на Камарата и че правителството свика в самата зала на Народното събрание само своето болшинство, за да съобщи само нему и за да обсъжда само то положението на страната и предстоящите събития.*)

Истинската причина, поради която Фердинанд и правителството му не искаха по никой начин да свикат Народното събрание бе, че да се свика то би значило да се постави за разрешение от него въпроса за намесата на България във войната, а болшинството, с което правителството разполагаше, не беше голямо и изненадите не бяха изключени. Не беше изключена, според нас, възможността — Народното събрание да се обяви против тази намеса, особено, като се има пред вид поведението на парламентарната група на д-р Генадиев към септември и октомври 1915 г. В такъв случай би се явило нужда то да бъде отново разтурено и страната би останала без парламент, а Фердинанд имаше нужда от едно Народно събрание, което, поставено пред свършения факт на намесата на България във войната, да одобри тази намеса и да облече във външната форма на легалност неговите противонародни дела, което и стана. Нещо повече. При едно неодобрение на правителствената политика от страна на Народното събрание духовете в страната биха се силно възбудили и би могло да се създаде цяло народно движение, което да се разрастне до степен дори на една народна революция. С това плановете на Фердинанда и правителството му биха могли да бъдат осуетени. Трябваше, следователно, от една страна, Камарата да се постави пред свършения факт на намесата на България във войната наред със Централните сили и Турция, а от друга—да се вземат най-строги мерки да се задуши всеки опит за съпротива срещу съдбоносните за България решения, които Фердинанд и правителството му се готвеха да вземат без знанието и въпреки волята на българския народ.

---

*) В. „Народни права", бр. 204 от 9. IX. 1915 г.

А тази воля бе несъмнена. Тя бе ясно изразена при изборите за XVI и XVII Об. нар. събрания. При изборите за първото от тях, произведени на 24. X. 1913 г., народът с грамадно болшинство от около 130,000 гласа отказа да даде своето доверие на назначеното от Фердинанда след Междусъюзническата война правителство и се обяви против новата насока на външната политика на страната към сближение и сътрудничество със Централните сили, първият акт на която нова насока бе фаталният 16 юни. Тия избори дадоха на правителството на Радославова само 94 мандата, за които бяха подадени само 202,263 гласа, срещу 110 мандата на опозиционните представители, всички решителни противници на правителствената политика, зад които стоеха гласовете на 362,320 български избиратели. Свикано на I-ва редовна сесия през м. декември 1913 г., това Народно събрание бе обявено за „нежизнеспособно“ и разтурено в 12 часа през нощта срещу 1. I. 1914 г. Произведените през м. март с. г. избори за XVII Об. народно събрание бяха една нова враждебна манифестация на народната воля към правителството на „патриотическата концетрация“ на Радославова, един нов блам за следваната от него вътрешна и външна политика, защото, въпреки незначителното, състояще се само от 7 души, болшинство, което след касирането на земеделските депутати от Софийския окръг можа да достигне едва до 15 души, в тия избори за партизаните на правителството, включително и тия от групата на д-р Генадиев, бяха подадени 345,630 гласа и избрани 126 народни представители срещу 418,058 гласа и избрани 119 народни представители от опозицията. На два пъти, следователно, българският народ ясно и недвусмислено отказа да даде доверието си на правителството, на което цар Фердинанд беше дал своето, и осъди следваната от него политика на сближение и сътрудничество със Централните империи.

*

Още със започването на Общоевропейската война българският народ бе силно смутен и обезпокоен от развиващите се със светкавична бързина събития; неговото недоверие към правителството всекидневно расте и недоволството му се засилва. Израз на това народно недоверие и недоволство са редицата постъпки, които представляващата болшинството от народа парламентарна опозиция предприема, за да предпази страната от нови авантюри и безумия, след извършените такива през 1913 г. Така още на другия ден след обявяването на войната от Австро-Унгария на Сърбия земеделският народен представител Александър Стамболийски от името на най-силната парламентарна група прави напомняне, че неутралитетът на България трябва да бъде запазен и че ръководството на държавата в тия съдбоносни дни трябва да бъде поверено на един ширококоалиционен кабинет.*)

---

*) Декларация на Ал. Стамболийски от името на зем. парламентарна група при гласуването на 50-милионния свърхсметен кредит на 28 юли 1914 г.

Няколко дни след това, на 9 август 1914 г., след като цяла Европа пламва и събитията взимат светкавичен ход, опозиционните групи в парламента правят искане за свикване на един коронен съвет. Издаденото по този случай от тях изявление гласи:

> „С официално съобщение, изпратено до вестниците, министър-председателят заявява, че няма да ходатайствува за свикването на желания от опозиционните шефове коронен съвет, не само защото не се предвижда от основния закон, но и защото, според преценката на правителството, международното положение на България не дава страхове за близка опасност.
>
> „Без да се спираме върху некоректния начин, по който министър-председателят отговаря чрез вестниците на едно отправено до него писмено съобщение, носящо подписите на представителите на опозиционните партии, ще забележим, преди всичко, че коронните съвети, без да бъдат предвидени нито в една конституция, се практикуват във всички страни, когато настъпят събития, като тия, пред които е изправена България, както стана напоследък в Англия, Ромъния, Сърбия, Гърция и др. Целта на коронните съвети не е да се вземат в тях решения, имащи задължителен законен характер, та да има нужда да бъдат те предвидени в конституцията, а да дадат възможност чрез едно широко съвещание на представителите на всички обществени течения в страната, да се осветлят всестранно съдбоносните за страната въпроси и се достигне единодушие, както в преценката на тези събития,

тъй и върху политиката, която най-добре отговаря на отечествения интерес в дадения момент. Следователно, „конституционният мотив за отхвърляне на коронния съвет е съвършено несъстоятелен.

„Също тъй несъстоятелен е и мотивът, че международното положение на България не давало страхове за близка опасност. Не трябва да се чака опасността да стане близка, а може би и неотразима, за да се обсъждат мерките за нейното предотвратяване чрез дружните усилия на всички. Общото положение на Европа, днес ангажирана в най-кървавата война, която човечеството е виждало, е такова, че никоя държава в Европа, особено малките държави, не могат да се смятат вън от опасността. Но дори, ако преценката на правителството за отсъствие на близка опасност за България е вярна тази преценка пак би спечелила в сила и в авторитетност пред българското общество, ако тя би била потвърдена от обсъжданията на едно общо съвещание. Само тогава тя би имала благотворно успокоително въздействие върху обществото. Коронният съвет се явява необходим, между другото, именно за да провери тази преценка на правителството; а ако по схващанията на опозицията опасности близки могат да съществуват за България в този момент, правителството нищо не би изгубило, ако изслушаше съображенията на представителите на опозицията, а страната само би спечелила от предвиждане на всички възможни опасности, които я угрозяват.

„Тъй като правителството отказва с една самонадеяност, неоправдана от фактите, да обсъди съвместно с представителите на опозицията съдбоносните въпроси, които днешното положение на Европа поставя на България, представителите на опозицията считат за свой дълг, преди всичко, да протестират публично против това поведение на правителството и да оставят нему всичката отговорност за осуетяването на желаното от опозицията и от целия български народ единодушие и сплотеност на всички политически сили на страната.

„На второ място представителите на опозицията считат за свой дълг да заявят, че жизнените интереси на България налагат в този момент образуването на един временен общо партиен кабинет до ликвидирането на въпросите, повдигнати от Европейската война. Те са убедени, че са тълкуватели на чувствата на целия български народ с това тяхно искане, което те биха защищавали в коронния съвет, ако би се състоял. В един момент, когато българското общество вижда най-голямата опасност за страната в начина, по който правителството води политиката на България, образуването на един такъв кабинет е единствено средство да се внесе успокоение в народа и да се иска от него, в случай на нужда за отбрана, максимума напрежение и жертви, които той е способен да даде. Само такъв кабинет би дал вътре в страната и вън от нея пълна гаранция, че всякаква авантюра ще бъде избягната. Най-сетне само такъв общ кабинет ще отговаря напълно на наложения от положението неутралитет на България и ще вдъхва доверие във външния свят, че неутралитетът ще бъде неизменно лоялно следван до край.

Представителите на опозицията, в желанието си да приемат отговорности в съдбоносните времена, които преживява отечеството, не се ръководят, нужно ли е да се казва това, от партийни съображения и интереси, а само от интересите на страната. Те заявяват, че такъв кабинет ще свърши задачата си с ликвидирането на въпросите, за които се създава. Либералната коалиция, която има болшинство в Народното събрание, е властна да поеме сама отново управлението, щом особените условия, които налагат общопартийния кабинет, престанат да съществуват.

„Представителите на опозицията, уверени, че със своите действия и искания стават верни изразители на общественото настроение, ще продължават и в бъдеще да правят всички усилия, за да запазят България от нови изпитания и разчитат на подкрепата на обществото.

„За Зем. съюз, Ц. Бакалов; за Демократическата партия, Ал. Малинов; за Народната партия, Ив. Ев. Гешов; за Работническата соц.-демократическа партия (обединена), д-р Джидров; за Радикално-демократическата партия, Н. Цанов; за Прогресивно-либералната партия, С. Данев“.

След отказа на правителството да удовлетвори това тяхно искане и при явно манифестираното от него нежелание да държи сметка за чувствата и разбиранията на представителите на болшинството от народа, същите опозиционни групи публикуват на 23 август 1915 г. следното ново и обширно изявление върху положението и своята дейност:

„В изпълнение дълга си към народа, още след избухването на Общоевропейската война, опозиционните депутати от всички парламентарни групи се съгласиха да действуват задружно пред обществото и правителството, за да предпазят страната от една необмислена и скъпо коствуваща военна авантюра.

„Давайки си сметка за причините и целите на Европейската война, за големия риск, който тя носи, и за международното положение на нашата страна, намирайки се под прясното впечатление на отворените и още незарастнали рани от Балканската война, и съзнавайки големите и непоправими злини, които могат да се нанесат на нашето отечество от една опасна игра с народа, ние се обявяваме за решителни привърженици на мира и стоим на убеждението, че в тоя момент най-добрата иползотворна политика за България е тая, която не се подава на примамливи съблазни, зависещи от изхода на Европейската война, нито се влияе от чувство на реванш към враждебните наши съседи, и с общи усилия на всички народни течения се мъчи да избави страната ни от урагана на Европейската война.

„Да издигнем до тържество една такава политика на пълен, честен и искрен неутралитет, който да се носи от целия български народ, ние поискахме общопартийно съвещание, а за да я гарантираме срещу всички отговорни и неотговорни фактори, ние искахме, в тоя изключителен момент за страната, управлението да се повери в ръцете на всички политически партии, които с общи усилия да направляват нейните съдбини. Обаче, нито правителството, нито Царят се вслушаха в тоя апел, и ние сме принудени да изпълняваме нашия дълг на предупреждение и въздействие с ония средства, които ни дават конституцията и законите, като се надяваме, че сам народът е достатъчно узрял, за да бди над своите интереси и чрез своята единодушна воля да посочва пътя, по който трябва да върви нашата страна.

„На нашите желания да се поведе една истинска национална политика, се отговаря със закриване на сесията на Народното събрание, въпреки обещанията на г. министър-председателя да не я закрива. До 15 октомври съдбините на България са предоставени в ръцете на Царя и на неговото правителство, а това са, може би, най-тежките и съдбоносни дни за отечеството. При това, мерките за военното положение отнимат и последната възможност на българския гражданин чрез своите конституционни права и свободи да решава въпросите, които му се слагат от събитията. А шефът на правителството г. д-р Радославов, систематически и преднамерено избягва всяка среща с опозиционните представители, като че иска да се откъсне от оная грамадна маса народ, която е дала доверието си на тях и която с 80,000 избиратели надминава цялата правителствена маса. Посочен само този факт пред здравомислящия гражданин — е достатъчен да покаже на каква слаба основа стъпва правителството, която все пак трябва да разчита на тоя народ. При такива обстоятелства, очевидно, ще намерят почва всички ония съмнения върху декларираната политика за неутралитет, които се лансират всред обществото.

„Една политика на строг и пълен неутралитет, каквато мислим, че се налага на нашата държава, трябва да бъде прокарана и водена само при единодушието на народа, защото при събитията, които днес преживяваме, тя е най-трудното дело на едно управление. Тя среща съпротива не само от действуващите извън нас и против нашата воля силни фактори, но и от склонността на едно правителство чрез отделни действия, открито или косвено, съзнателно или по опущение, да фаворизира една от воюващите страни, като манифестира неприязън към друга и с това умишлено или погрешно да се създадат неблагоприятни условия за спокойствието на нашата страна. Външните условия за мир и неутралитет се явяват една измама спрямо народа, когато думите не се съпровождат със съответни дела, а времето открива лошите намерения. Всеки ден ние сме изненадвани с факти, които опровергават правителствената декларация за неутралитет или, най-малко, разколебават вярата в него, като изключителното военно положение остава да таи едно незадоволство срещу такава политика.

„Говори се за съюз между България и Турция, нагласяван от някоя велика сила, и тъкмо когато Талаат-бей, министър на вътрешните работи в Отоманската империя, идва в София, правителството обявява, че Черноморското ни крайбрежие е минирано. Не е въпроса тук нито за идването на Талаат-бей, нито за минирането, но едно правителство трябва да знае, какво впечатление оставят неговите дела. Днес се дават най-успокоителни уверения, а утре се пропускат германски матроси за Цариград и се прекарват военни припаси за Турция. Нима българският народ няма право да пита: каква политика се играе и чрез кого ще бъде тя прокарана? И когато на тоя народ му отнеха едничката контрола — парламента, и то след обещанието на министър-председателя, че той няма да се закрива, а от време на време ще се събира, очевидно, цялата политика на днешното правителство поражда съмнения и всява недоволство всред народните маси, избягването на което е от първа длъжност на всяко правителство.

„Такава политика, която ражда подозрения и съмнения, а се ръководи със самоувереност, която отива до самозабрава, не може да ползува страната в тоя критически момент; тя би ни изправила пред големи затруднения и непредотвратима опасност. В критическите минути на своя живот никой народ, който има политическо съзнание, не бива да оставя своята съдба в едни ръце — корона или правителство, — и никоя власт не смее да поеме ангажименти и отговорности без съдействието на всички народни сили. Днешното либерално правителство не може да претендира за безпогрешна патриотическа грижа над народните съдбини, а народното доверие ясно и категорично е посочило значението, което трябва да имат в уредбата на важните държавни и национални въпроси представителите на опозицията.

„Всеки опит да се поведе страната по един път, който не отговаря на народните желания води към катастрофи. Правителството има пълна възможност чрез съдействието на парламента и честни искрени съвещания с опозицията да пази България от всяка опасност. Днес то няма право да се нахвърля върху своите политически противници, които искат да се направлява политиката на България в пълно съгласие с народните интереси, и които са готови да се борят за тях и да ги защищават.

Моментът е важен, съдбоносен. Изгубеното днес не се повръща утре. Нашият позив зове към мир и обща работа. Не бъдем ли чути, предоставяме съдбата на народа в неговите собствени ръце, като не преставаме да му служим с всички сили по пътя на мира и запазване на неговата свобода и независимост.

Представители на опозиционните парламентарни групи:

За Нар. зем. съюз: Ц. Бакалов.

За Демократическата партия: Ал. Малинов.

За Раб. соц. дем. партия (обед.): Д-р П. Джидров.

За Народната партия: Ив. Ев. Гешов.

За Радикал. дем. партия: Н. Цанов.

За Прогресивната партия: Д-р Данев“.

Пред зачестилите закононарушения в страната, при явното нарушение на българския неутралитет в полза на Централните сили и при отказа на правителството да се отзове на поканата на Съглашението и влезе в преговори с него върху базата на запазването на един строг и лоялен неутралитет от страна на България, всички опозиционни парламентарни групи, се виждат принудени да излезат на 7 септември 1914 г. със следния

Манифест към българския народ:

„Опозицията, като преценява с голяма загриженост положението, в което е поставена България при днешната общоевропейска криза, и като схваща с всичката сериозност своя дълг, който ѝ се диктува от върховните интереси на народа, без да гледа на своите големи принципални различия, в тоя изключителен момент се споразумя, в името на отечествената безопасност и отбрана, да заработи с общи сили за запазване цялостта на България и за извоюване възможния максимум от придобивки, които би могла тя да извлече от тая голяма криза. Опозицията излиза от непоколебимото съзнание, че в такива минути е наложително съгласие между правителството и нея, за да се постигне пълната сплотеност на нацията.

„Ето защо, тя поиска да бъде в пълно съприкосновение с правителството и настоя да не се закрива сесията на Народното събрание. Това ѝ се обеща и от министър-председателя, но не се изпълни: срещите ѝ се отказаха, сесията се закри.

„След двете наши изявления, които гонеха двояката цел: да се привлече народа към бодърствуване от една страна, а от друга да се даде на правителството да разбере, че следвания от него път е гибелен за страната, и че е наложително час по-скоро да се повърне то към съзнанието на своя дълг, трябва да констатираме, че правителството, чрез своите официални и официозни органи, даде воля на своите тяснопартийни страсти.

„И нещо чудовищно — то обвини в „шпионство“ и „предателство“ опозицията, която фактически представлява болшинството на народа.

„За да даде на страната доказателство за съзнанието на своя дълг, народното представителство от опозиционните парламентарни групи счете за наложително да се събере в столицата на България и заедно със своите упълномощени делегати да подчертае всичко извършено от тях и да обяви следните положения:

1. Опозицията държи на пълния и строг неутралитет, който се налага на България в днешната голяма криза и който

трябва да се следва с безукорна строгост и искреност.

2. Тя намира, че с отказа си да влиза в преговори с една от воюващите страни, която е искала да преговаря с него за облагите и компенсациите, които би могла да получи България, ако запази строг и лоялен неутралитет, правителството е пренебрегнало своя дълг и е извършило една грешка, която в днешния момен излага на опасност бъдещето на страната и на нацията. На всяко правителство се налага дълга чрез преговори да подготви и осигури почвата за придобивките, които държавата би могла да получи. Съображението, че с влизането му в такива преговори, правителството щяло да наруши неутралитета, не издържа критика, защото никаква международна норма не запрещава на една неутрална държава да влиза в преговори с коя и да било от воюващите страни.

3. За да се премахне всяко подозрение върху оня строг неутралитет, който високите отечествени интереси налагат, за да се внесе успокоение в страната и вяра в управлението и за да се обедини народа в една мощна и непоколебима сила, каквато му се налага да бъде в днешния съдбоносен момент, опозицията намира, че трябва веднага да се образува общопартиен кабинет, че е голяма грешка, гдето и до сега не е образуван такъв и че отказът на правителството и на държавния глава да се подчинят на тая повелителна необходимост, така ясно манифестирана от цял народ, води страната към пагубни и

непоправими сетнини. Съзирайки тия гибелни сетнини за отечеството и от досегашното и от по-нататъшното отлагане наложителното преустройство на кабинета и опасявайки се да не би това преустройство да закъснее до момента, когато ще бъде безсилна да предотврати или поправи тия лоши последици, опозицията счита за свой дълг да предупреди и тоя път и правителството и държавния глава за оная тежка отговорност, която те с подобно закъснение поемат пред българския народ.

4. Опозицията подчертава своята готовност пред народа да продължава да му служи с всичката искреност, енергия и самоотверженост, каквито се налагат в преживявания днес момент.“

София, 7 септември, 1914 год.

Този манифест носи подписите на 47 народни представители от Земеделската, 32 от Демократическата, 10 — от Социал-демократическата (обединена), 10 — от Народната, 5 — от Прогресивно-либералната парламентарни групи.

Една година по късно, през август 1915 г., когато искрите на стихийно разгорелия се всеобщ пожар започват вече да прехвъркат и над България и когато става явно, че цар Фердинанд и правителството му, след като с редица стеснителни мерки бяха стъпкали всяка свободна проява на народния глас, избягват да влезат в контакт с единствения останал още легален изразител на народната воля — народното представителство — поменатите парламентарни групи протестират и искат да бъде незабавно свикано Народното събрание на извънредна сесия. Израз на това искане е публикуваното в брой 92 от 14 август 1915 г. на в. „Земеделско знаме“, съобщение с дата 12 август с. г., което гласи:

> „Пред съдбоносните събития, които преживяваме, парламентарните групи от опозицията, Земеделска, Демократическа, Народна, Прогресивно-либерална, Радикално-демократическа и Социал-демократическа (обединена), като размениха мисли върху положението на България сред съседите ни и по отношенията на правителството към воюващите лагери, единодушно констатираха нуждата от непрекъснат контакт между правителството и народното представителство и от едно предварително обсъждане поведението, което, съгласно своите интереси, ще трябва да усвои България при тоя голям конфликт. Примерите на всички държави, големи и малки, воюващи и неутрални, парламентарни и монархически, още по-силно подкрепят тази нужда от допитване на централното управление до народното представителство, което, осветлено върху положението, би могло да внесе успокоение в обществото, да съживи вярата му в предначинанията на властта и да осигури единство в действията на народа.
>
> „За тая цел парламентарните опозиционни групи решиха да искат незабавно да се свика Народното събрание на извънредна сесия, като всяка от своя страна направи постъпки пред г. председателя на министерския съвет в този смисъл. Макар всички групи да направиха съответните постъпки пред г. министър-председателя, той, обаче,

остави без отговор писменото изложение, с което групата на обединените социалисти поиска свикването на сесията, не се отзова на писмото, с което Радикално-демократическата група поиска среща, а приетите представители от Демократическата, Земеделската, Народната и Прогресивно-либералната групи, след като мотивираха ползите от дружно съдействие на всички народни сили и нуждата от сътрудничеството на народното представителство, получиха решителен отказ. Господин министър-председателят на всички, макар и по отделно и не по еднакви мотиви, е дал отрицателен отговор, като е отказал да свика Народното събрание на извънредна сесия и дори е оставил да се разбере, че в случай на несъгласие с Народното събрание, последното би могло да бъде разтурено: очевидно, за да бъде продължена досегашната външна политика.

„Тази политика, предназначена да разрушава, а не да създава, да смразява, а не да помирява, водена от правителството, което на два пъти биде бламирано от болшинството на избирателите, днес е осъдена от общественото мнение, като гибелна за държава и народ, и няма подкрепата дори на формалното болшинство в народното представителство. Такава една политика, противна на същинските държавни интереси, когато се насилва да бъде приложена против чувствата и волята на народа, носи със себе си само катастрофа и злочестини.

„Пред факта, че правителството не желае да бъде в разбирателство с народа чрез

> законните му представители, пред възможността да осъмнем с някоя авантюра, ние изказваме своя протест и настояваме енергично за незабавното свикване на Народното събрание на извънредна сесия.“

Най-сетне, след като Фердинанд и правителството отказаха да свикат Народното събрание по причините, които изложихме по-горе; при явното и несъмнено тяхно намерение да изнасилят народната воля и вкарат насилствено българския народ във войната на страната на Централните сили и Турция и след като стана известно, че България е подписала военна конвенция с Германия и Австро-Унгария, в навечерието на обявяването на обща мобилизация и „въоръжен неутралитет“ от страна на България, шефовете на пет от опозиционните групи — на Земеделската, Демократическата, Народната, Радикал-демократическата и Прогресивно-либералната, поискват да бъдат изслушани от държавния глава. На 4 септември 1915 г. Фердинанд благоволи да ги приеме вкупом в присъствието на престолонаследника и началника на своя таен кабинет Добрович. Всички те предупреждават Фердинанда за гибелните последствия, които намесата на България във войната на страната на Централните сили и Турция ще има за страната, и настояват пред него за запазване на неутралитета, като се мъчат да го отклонят от фаталните решения, които той беше вече взел и които се готвеше да изпълни.

На тази среща представителят на Земеделската парламентарна група *Александър Стамболийски* е казал на Фердинанда следното:

„Ваше Величество,

Когато за първи път се явява пред Вас представител на Земеделска България, той е длъжен да Ви каже високо и смело истината, особено в един такъв съдбоносен момент, в който България преживява най-тежките си дни. Тая истина е:

Всяка акция, която ще предприемете Вие с днешното правителство, предварително е осъдена пред съвестта на българския народ, защото той е изгубил вяра във Вас и Ви е развенчал в своята душа с реномето на тънък дипломат, след катастрофата на 16 юни 1913 г., защото той е изгубил и вяра по отделно във всички партии, които са управлявали България, и защото раните и ужасите от Балканската война още са пресни и са като кошмар въз народното съзнание.

Ето защо ние предупреждаваме:

1. Отклонете Вашето правителство от всяка авантюра.

2. Запазете неутралитета.

3. Не предприемайте нищо сериозно без свикване на парламента и без общонароден кабинет, който да преоцени всичко и, представлявайки всички течения в обществото, да успокои страната и да възроди оная вяра в народа, без която един народ не може да твори своята съдба, а може преждевременно да обърне собствената си земя на касапница и гробница.

4. Не забравяйте, че е раздвоена народната душа и днешното правителство е най-малко в състояние да я сплоти и на-

прави способна за подвизи и съдбоносни дела. Тая раздвоена душа може да обърне страната по-скоро в арена на мятежи и бунтове.

Благодаря Ви, че имахте търпение да ме изслушате".

Представителят на Радикал-демократическата група *Найчо Цанов* му е отправил следните думи:

„Ваше Величество,

Днешната среща на представителите на опозицията с Държавния глава има голямо историческо значение; за това аз реших да прочета онова, което имам да кажа, за да не пропусна или прибавя нещо, за да се не преиначи нещо от онова, което бих казал.

За да се реша да влеза в двореца при условия, противни на моите и на партията ми схващания, а главно на моите, трябва нещо силно да е подействувало върху моята воля; това е страхът пред грозното бъдеще на моята родина.

Вие и Вашето правителство тласкате страната към Двойния съюз, комуто искате да дадете военна помощ против освободителката на България.

Това Вие не можете да направите. То е противно на една наша вековна история, то е противно на истинските интереси на България.

Това е невъзможно да се направи. Въоръженият български народ при каквито и да е умувания, няма и не може да се накара да отиде против своята освободителка, която в съзнанието си той не смята, особено в днешно време, за неприятелка.

Погромът ни ще настъпи преди да се достигне до бойната линия. Организирана България ще се превърне в едно сборище от различна тълпа, защото разложението е неминуемо.

Това е ясно за всеки непредубеден човек. Това е ясно и за Вашето правителство, това не може да не бъде ясно и за Вас, който живеете между този народ близо тридесет години.

Това може ли да бъде в желанието на правителството и короната?

След грозния погром през 1913 г., плод на едно лудо престъпление, нима ние трябва да дочакаме окончателното погубване на България, като последица не вече на лудо престъпление, а на едно явно и предумишлено злодеяние?

Може някому да се иска да тласне народа в една война против Русия, в една война, която има за цел да повърне колелото на българската история.

Но има желания, които са вън от човешката воля; колелото на историята не се подава на обратно движение.

Ето и аз не исках да се явя в двореца, така както се явявам днес, но нещо посилно от моята воля ме доведе тук.

И аз се явявам днес да Ви кажа, че тласне ли се България в една война против Русия, грозните последствия са очевидни, окончателният погром е неминуем.

Аз поисках да дойда и се уверя, наистина ли Вие и Вашето правителство, което значи пак Вие, сте се решили на такава една главоломна постъпка?

Аз искам една дума от Вас, за да видя Вашето намерение и да мога с по-голяма сила да кажа на своя народ за готвящата му се гибел.

Впрочем, тия изкуствени викове из софийските улици, тия пресилени агитации ме тровят твърде много.

Има още време да се повърнете от тоя гибелен път, който заплашва съществуването на България, който ще помете най-напред нейните върхове.

Не си правете илюзии, Ваше Величество! Никой народ, па и българският, няма да отиде доброволно към своята гибел.

Той чувствува силно, че неговото погубване е обусловено с предварителното негово опозоряване, като се тласне в една война против своите освободители. И той доброволно това няма да извърши."

*

Няколко дни след тази среща, след като полската работа на българския земеделски народ бе привършена и след като бяха взети необходимите мерки да се потъпче всеки израз на недоволство и се смаже и най малкия опит за съпротива, на 11 септември 1915 г. бе обявена обща мобилизация на българската армия.

Целият народ изтръпна от ужас пред страшната пропаст, която се откри пред България.

Atilla etait au bord de l'abime.

Опозиционните водители, след дадената им от Фердинанда среща, счетоха борбата си за завършена и дълга си на народни водачи за изпълнен. Те си измиха ръцете като Пилата Понтийски и със спокойна съвест си разотидоха, като изоставиха народа да бъде поведен към лобното място. Един само се намери измежду тях, за когото борбата не бе още свършена, който счете, че трябва, макар и по нелегален начин, да се попречи и осуети страшното злодеяние, което Фердинанд и правителството му се готвеха да извършат над България, и през пророческите уста на когото заговори в в този момент възмутената и бунтуваща се национална съвест. Това бе Александър Стамболийски. Той бе, който в 1911 г. в Търново по най-мъжествен начин изрази възмущението на българския народ против дързкото незачитане от страна на Фердинанда на стоящото високо над него Велико народно събрание и който по най-енергичен начин протестира тогава против фаталните изменения на чл. 17, с който всички управляващи политически партии развързаха ръцете на Фердинанда за неговите по-нататъшни безумни и предателски дела. Той намери и сега в себе си достатъчно сили и кураж да предупреди Фердинанда, че престъплението, което той се готви да извърши, ще трябва един ден да го заплати с главата си и се опита да продължи борбата и по нелегален път. По-съзнателните и по-смелите, които можаха да го чуят, го чуха и тук-там се опитаха да го последват. Техният опит, обаче, след като тия, които до тогава се титулуваха народни водачи, изневериха на народа и го изоставиха, бе лесно сломен и Стамболийски, останал сам, бе хвърлен в затвора. С това националната съвест бе потъпкана и народът понесе към Голгота своя тежък мъченически кръст.

Съдбата запазва, обаче, понякога велики унижения за големите славолюбци и велики награди за народните мъченици. Към същия този Александър Стамболийски гордият и надменен бурбонски потомък бе най-сетне принуден да се обърне и да потърси неговата помощ за спасението на своя трон.

*

Най-сетне на 1 октомври 1915 г. фаталният за България час настъпи.

След като мобилизацията и концентрацията на армията бяха привършени, заслепеният от завоевателни амбиции и освирепял от жажда за отмъщение Фердинанд и престъпното правителство на Радославова, без да държат сметка за грозните и още зеещи рани върху народната снага, без да държат сметка за слабите стопански сили и финансови източници на страната, без да искат да знаят за чувствата на народа към неговата освободителка и за неговите племенни връзки със цялото останало поробено славянство, без да са се погрижили да облекчат поне що-годе положението на народа и държавата през време на войната, без, най-сетне, да са подготвили и осигурили армията в продоволствено, санитарно, бойно и всяко друго отношение, хвърлиха България във вихъра на една безумна и престъпна война.

Българският народ бе вкаран насилствено в един противоестествен и чудовищен съюз с две империи, под тежкия юмрук на които пъшкаха десетки милиони славяни и които империи бяха найстрашния враг на свободата и независимостта на всички балкански държави, в това число и на България. Той бе заставен да воюва против своята освободителка и рамо до рамо със своя петвековен тиранин, с когото току-що бе водил една война на живот и смърт. А начинът по който се започна войната срещу Сърбия, като се нападна последната два дена преди да ѝ бъде обявена формално война и се направи опит да се хвърли върху нея вината за това, доказва, че Фердинанд и правителството му имаха най-ясно съзнание за престъпния характер на това, което извършиха.

*

На 1 октомври 1915 г. един престъпен цар и едно престъпно правителство тласнаха невинния български народ в бушуващите и разсвирепели се вълни на Всеобщата война.

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

На 29 септември 1918 г. в гр. Солун, след пълния разгром на нейните военни сили, България бе принудена да капитулира.

На 19 септември 1919 г. в Париж, пред ареопага на силите-победителки, представителят на България молеше за милост и декларираше, че „България, противно на чувствата на своя народ и на явните интереси на своето бъдеще, бе хвърлена чрез насилието на една зловредна и престъпна власт в една безумна война", а два месеца по-късно, на 27 ноември 1919 г. в Ньой на Сена излезлият от затвора и станал пръв министър на България Александър Стамболийски бе заставен да сложи подписа на последната под един мирен договор, който санкционира пълния разгром на България и на българския народ.

XII

Заключение

Опитах се, до колкото ми позволяват силите, да изложа в тази книга възгледите си на съвременник върху вътрешното управление и външната политика на цар Фердинанда през неговото тридесет и едно годишно царуване. Резултатите на това негово управление днес са на лице.

Един народ, който след пет вековно политическо иго, което заплашваше да унищожи напълно и последните останки на неговата национална култура, бе спасен, като по чудо, от окончателно затриване и едва преди четиридесет и четири години възкръсна за нов свободен политически живот; един народ, който положи голям труд и усилия, за да създаде, закрепи и издигне своята млада държава и в един сравнително кратък период от време направи големи крачки по пътя на своето общо-културно развитие; един народ, отличните качества на който му бяха спечелили всеобщо удивление и за един момент бяха извикали симпатии към него в целия културен свят — лежи днес повален, окървавен, смазан, с разорено благосъстояние, пъшкащ под тежестта на един колосален, многомилиарден дълг, загубил фактически политическата си свобода и икономическата си независимост и отрупан с най-жестоки и позорни за неговата национална чест обвинения.

Кой е виновникът за това неизмеримо народно злощастие?

Виновен ли е за това сам народът — мирният, добродушен, трудолюбив, доверчив и дълготърпелив български народ? Той ли извърши веригата престъпни безумия, които сега трябва тъй скъпо да изкупва? Той ли бе, който в продължение на цели четиридесет години нарушава конституцията и тъпка законите на страната, който дразнеше амбициите и болезненото честолюбие на своя авантюристичен, безумен и престъпен цар: той ли бе който измени чл. 17 от конституцията и който постави в ръцете на този цар своите съдбини; той ли бе, който извърши държавния преврат на 16 юни 1913 г. и пожела ли някога той безумната братоубийствена междусъюзническа война? Той ли бе, най-сетне, който в решителния час на своята история постави начело на управлението на своята държава хора, признати от най-висшия съд в страната за недостойни да бъдат носители даже на най-елементарни граждански и политически права, и не бе ли той насилен от тях да се нареди рамо до рамо със своя петвековен тиранин и с най-страшните врагове на балканските народи и на цялото поробено славянство? Че българският народ е още слабо-културен, непросветен и без политическо съзнание — това едва ли може да се отрича. Но може ли да се вини той за това? Може ли един народ да превъзмогне своите сили, може ли от него да се иска и той да даде повече от това, което може и което има? Не даде ли тоя народ безброй доказателства, че обича своята родна земя и свободата? Не принесе ли той в жертва пред олтаря на своя отечествен и племенен дълг стотици хиляди най-добри свои синове? Не прояви ли той свръхчовешки усилия, не изпита ли нечовешки страдания, не извърши ли безброй подвизи, които удивиха и смаяха света? И тази ли бе участта, която този мъченически народ заслужаваше?

Не! Голямата и страшна виновност и отговорност не е в него; тя лежи другаде. Тя лежи върху българската интелигенция, която, като просветена част на народа, беше неговата духовна учителка и ръководителка. Тази интелигенция в зората на българското освобождение и в първите години след него изигра достойно своята роля. След това, обаче, тя започна да замира. В по-голямата си част от нея отдавна изгасна всеки дух на идеализъм и борческата ѝ енергия се изпарѝ. Тя се подаде на развращаващето влияние на цар Фердинанда, отдели се от народа, започна да издава несъмнените признаци на една дълбока нравствена поквара и в най-съдбоносните моменти на българската история се оказа лишена от всякакви граждански и политически добродетели.

Още по-голяма е, обаче, виновността на политическата ни интелигенция, на политическите партии и политическите водачи на българския народ. Всички политически партии, управляващи и неуправляващи през времето на Фердинандовото царуване, изиграха една пакостна в живота на България роля. Първите от тях се поставиха безрезервно в неговите услуги, ласкаеха го, дразнеха неговото честолюбие, насърчаваха го в неговите амбиции и престъпни авантюри и не само не сториха нищо за политическата просвета и издигане на народа, не само не направиха нищо за неговото организиране, но, служейки си с най-демагогски средства, приспиваха неговото и без това слабо съзнание, изтръгваха със заблуждения и насилия неговото доверие, разхищаваха държавните средства, обогатяваха себе си и приближените си за негова сметка и обличаха в легална форма и най-противонародните дела на цар Фердинанда. Вторите, неуправляващите политически партии, водеха безсмислени спорове помежду си, бореха се най-ожесточено едни срещу други, обезсилваха се взаимно, разединяваха силите на демокрацията и наливаха по тоя начин вода във воденицата на цар Фердинанда.

А политическите народни водачи? — За голямо съжаление българският народ се оказа лишен от такива в момента, когато най-много имаше нужда от тях. Тия, които през неговото царуване се титулуваха държавници и на които той даваше ласкателното име — велики държавни мъже, бяха много, но те не бяха истински държавници, а още по-малко истински народни водачи. Истински държавник е само онзи, който може да предвижда, защото да управляваш — това значи да предвиждаш. Онзи, който се нагърбва с тази щеславна, но трудна задача, онзи, който често със цената на най-низки и престъпни дори средства се стреми да заеме място близо до държавното кормило, той трябва да съзнава, да има най-ясна представа за нуждите и силите на своя народ, той трябва да може с окото на ясновидец да прозира в бъдещето, да предвижда това, което носи утрешният ден. Но само това не стига. Той трябва да обладава достатъчно сила и борческа мощ, за да може да изпълни доблестно ролята на истинския народен водач. Той трябва да може с открито чело, без мисъл за дезертиране, да каже на народа си и не само да каже, но и да изпълни думите на великия Жорес: „Аз ще бъда в първите редове между вас в деня на сериозните и решителни сражения". С други думи политическият вожд на един народ, на една класа, на една партия, трябва да бъде преди всичко един борец. Онзи, който чувствува, че не притежава тези качества, онзи, който мисли, че ролята на политическия вожд се изчерпва със стремлението му чрез простени и непростени средства да се настани на министерското кресло, да прави с едно драсване на перото стотици уволнения и назначения на чиновници и да мисли за комисионната на държавни заеми и други гешефти, а когато в живота на народа и държавата настъпят решителни и съдбоносни дни не е в състояние да се самопожертвува и, вместо да призове народа си към борба, дезертира от своя пост, той не е народен водач, а един изменник, един предател на своя народ. А такива, именно, бяха българските политически водачи, които при ясното и дълбоко съзнание, което имаха, че цар Фердинанд води държавата и народа към пропаст, не сториха нищо, за да му попречат, а дезертираха от постовете си и оставиха народа да бъде хвърлен в пропастта. Строга и тежка, но справедлива и заслужена ще бъде присъдата на историята над политическите партии и политическите водачи през времето на Фердинандовото царуване, защото всички те в по-голяма или по малка степен допринесоха за разгрома на България.

Но най-главният, най-злосторният, най-престъпният, според нас, виновник за разгрома на българското отечество е и си остава цар Фердинанд. Всичко онова, което може да се наведе за обяснение на неговите безумия и престъпления, може само да ги обясни, но не и да ги оправдае. Като държавен глава на България, той беше, наистина, юридически неотговорен; други, които днес търсят да убегнат от отговорност, се бяха сами и доброволно нагърбили тогава да носят отговорността за неговите дела. Но неотговорен е само един цар, който царува, но не управлява, а цар Фердинанд не само царуваше, но и управляваше и управляваше произволно и самовластно. И той имаше право да се хвали, че е дробът, през който диша България, и да се гордее, че е творецът на народните съдбини. Най-сетне той сътвори тия съдбини, видя логическия и неизбежен резултат на своето разрушително дело и си отиде, след като се сгромоляса от своя трон пред блясъка на същите ония щикове, на които се беше опирал през цялото свое царуване. Неговата абдикация, обаче, не е в състояние да измие страшното престъпление, което той извърши над българския народ и българската държава. Той трябва да повлече след себе си и династията си, за чиито интереси жертвува тия на българското племе, той трябва да повлече след себе си и монархическата институция на България. Последната трябва да бъде премахната, за да стори място на една свободна народна република.

След Всеобщата война България, подобно на всички държави, които взеха участие в нея, както победени тъй и победители, се намери изправена пред такива мъчнотии, превъзмогването на които изисква едно дълбоко, едно коренно изменение на икономическата основа на държавата. След свършването на тази престъпна война, на тази всеобща касапница, тя се намери лице с лице с великия социален проблем, а той изисква бързо, неотложно, радикално разрешение. Няма вече време за постепенна и бавна еволюция, както преди войната. Темпът на развитието трябва да се ускори, защото в тия четири кървави години колелото на историята се завъртя много бърже, народите порастнаха с цял един век. А монархическите институции, които се явяват носители на собствени династически интереси, трябва да изчезнат, за да оставят свободно полето на бъдещите социални борби.

Една истинска свободна народна република, която да създаде условия за най-бързо развитие, която да тръгне с най-бързи крачки по пътя на политическия и социален прогрес и която да бъде способна да преминава без сътресения към по-висши политически и икономически форми, трябва да се създаде в България след престъпното царуване на цар Фердинанда.

КРАЙ

СЪДЪРЖАНИЕ:

стр.

Няколко думи към второто издание . . 3
Вместо предговор 5
Увод 9
I. Освобождението и Търновската конституция 13
II. Батемберг 19
III. Фердинанд 27
IV. Вътрешното управление на Фердинанда . 41
V. Външната политика на Фердинанда . . 61
VI. Фердинанд и македонският въпрос . . . 76
VII. Сръбско-българският митнически съюз . 88
VIII. Независимостта на България и анексията на Босна и Херцеговина 96
IX. Балканският съюз и Междусъюзнич. война 103
X. След Междусъюзническата война . . . 124
XI. Всеобщата война и разгромът на България. 132
XII. Заключение. 181

От същия автор се готви за печат
книгата

Втората световна война
и
България

Книгата
„Едно престъпно царуване“
от **Александър Папанчев**
се отпечати през м. юли 1946 г.
в печатница „**Масис**“
в 7000 екземпляра
редактор — **Теодор Мирчев**
коректор — **Моника Митева**
разр. от м-во на Информацията
и изкуствата № 1451 I. 3. 5083
от 1946 год. — издание на
„**Балканско Издателство**“
София — ул. Денкоглу № 34

6.00 лв

Цена [illegible]